

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

IJTIMOIIY-IQTISODIY FAKULTETI

TARIX KAFEDRASI

ABDULXODIYEV UMID TURSUNPO'LOT O'G'LI

O'RTA OSIYO TASVIRIY SAN'AT TARIXI

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

**Ilmiy rahbar: o'qituvchi,
Maxmudov Mansurjon**

NAMANGAN – 2015

MUNDARIJA

KIRISH.....

I BOB. TASVIRIY SAN'AT VA UNING TARIX FANIDA TUTGAN O'RNI

- 1.1. Tasviriy san'atning kelib chiqishi, turlari va janrlari
- 1.2. Tasviriy san'at namunalari tarixiy manba sifatida

II BOB. O'RTA OSIYODA TASVIRIY SAN'ATNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

- 2.1. O'rta Osiyo hududidagi qadimgi va o'rta asrlarda tasviriy san'at
- 2.2. Sovet davri va mustaqillik yillarida tasviriy san'at

XULOSA...

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

KIRISH

Tadqiqotning dolzarbligi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov mustaqillik sharoitida qadimiy madaniyatimizning tiklanishi sabablarini ko'rsatib shunday degan edi: "Jamiyat taraqqiyotining asosi, uni muqarrar haloqatdan qutqarib qoladigan yagona kuch-ma'rifatdir. Negaki, Rossiyasi asoratiga tushib qolib, butkul tanazzulga yuz tutgan o'lkani uyg'otishga, xalqning ko'zini ochishga faqat ma'rifat orqaligina erishish mumkin edi. Ma'rifatparvarlik biz uchun bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q, yo'qotmaydi ham. Aql-zakovatli, yuksak ma'naviyatli kishilarni tarbiyalay olsakkina, oldimizga qo'ygan maqsadlarga erisha olamiz, yurtimizda farovonlik va taraqqiyot qaror topadi"¹.

Tasviriy san'at - rangtasvir, haykaltaroshlik, grafikani birlashtirgan nafis san'at turi, voqelikni uning osongina ilg'ab olinadigan fazoviy shakllarda ko'rgazmali obrazlarda aks ettiradi. Tasviriy san'at turlari o'z xususiyatlariga qarab real borliqni ob'ektiv mavjud sifatlari — hajm, rang, fazo, shuningdek, predmetning moddiy shakli va nurhavo muhiti, harakat va o'zgarishlari xissini yaratadi, bunda tasvirning hissiy konkretligidan illyuzionizmga. o'tish mumkin.

Prezident Islom Karimov to'g'ri e'tirof etganidek: "Hozirgi kunda milliy ma'naviyatimiz rivojini tasviriy san'at namunalarisiz tasavvur etib bo'lmaydi. O'zbek rassomlarining keyingi yillarida samarali ijod qilib, yangidan-yangi yutuqlarini qo'lga kiritayotgani, bu sohaga ko'plab yosh iste'dod egalari kirib kelayotgani, uning ravnaqi va istiqbolidan dalolat beradi"². Tasviriy san'at faqat ko'rish mumkin bo'lgan narsalarnigina tasvirlab qolmay, balki asarlarida hodisalarning vaqtinchalik rivoji, uning u yoki bu qismi (fabula), erkin hikoyanavislik, dinamik harakatlarni ham aks ettirib, dunyoni g'oyaviy o'zlashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Tasviriy san'at insonning ruhiy qiyofasini, uning o'zgaralar bilan o'zaro munosabatlarini, tasviriy holatning psixologik va emosional mazmunini ham yoritadi. Ba'zan mavjud bo'lmagan, rassom tasavvurining mahsuli bo'lgan obrazlarni ham yuzaga keltiradi.

---

¹ Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Шарк, 1998. – Б. 7.

² Каримов И. А. Юксак маънавият – энгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 147.

Insoniyat tarixidagi turli davrlarni aks ettiradi. Davrning faqat hissiy holatigina emas, balki uning g'oyaviy mohiyati, siyosiy, falsafiy, estetik va etik g'oyalari ham tasviriy san'atning mazmuniga aylanadi. Tasviriy san'at obrazlarining ko'rgazmaliligi rassomga hayotning muayyan hodisasiga o'z munosabatini yuksak darajada ifodalashga imkon beradi, shu tufayli hayotni bilishning faol shakli sifatida jamiyatning ijtimoiy hayotida, ma'lum tizimning ommaviy ongini qaror topishida muhim rol o'ynaydi. Olamni bilishning shakllaridan biri sifatida ijtimoiy ongni shakllantiradi hamda xalq orzu-umidlarini ifodalash shakli sifatida ham katta ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy sharoitda umumgoyaviy kurashlarning bir bo'lagi sifatida namoyon bo'ladi. San'at juda qadim zamonlarda, mehnat jarayonining taraqqiyoti natijasida paydo bo'ldi. Mehnat jarayonida inson tafakkuri kamol topdi, go'zallik hissi ortdi, voqelikdagi go'zallik, qulaylik va foydalilik tushunchalari kengaydi. Sinfy jamiyat vujudga kelishi bilan esa ijtimoiy taraqqiyotda katta o'zgarishlar sodir bo'ldi; aqliy mehnat jismoniy mehnatdan ajralib chiqqan boshladi. Bu esa fan va san'at rivojida muhim ahamiyat kasb etdi. Professional san'at va san'atkorlar shu davrda paydo bo'ldi. San'at esa o'zining o'ziga xos xususiyatini, sinfiyligini namoyon etib, hukmron sinfning ideologiyasini targ'ib etuvchi kuchli g'oyaviy qurolga aylandi. Lekin shunga qaramay, omma orasidan etishib chiqqan iste'dodli ijodkorlar mehnatkash xalq ommasining orzu-istaklarini, ularning go'zallik va hudbinlik, oliyjanoblik va insonparvarlik haqidagi tushunchalarini ifoda etuvchi asarlar yaratdilar. Xalqning turmushi, hulq va odatlari, yutuq va mag'lubiyatlari ularning asarlarida o'z ifodasini topdi. Har bir davrda mavjud bo'lgan ana shunday san'at hayot go'zalliklarini tasvirlab, odamlarda yuksak xislat va fazilatlarni kamol toptirdi, ularni tenglik, ozodlik, birodarlik, yorqin kelajakka intilishga da'vat etishi mavzuning dolzarbligini bildiradi.

Tadqiqotning o'rganilganlik darajasi. Respublikamizda mazkur muammo bilan shug'ullanuvchi olimlar sifatida I. Ergashev, E. Gulimetov, Qoraboyev M., Yusupov I. Yu., Mirzaliyev E., Samatov U., S. Otamurodov., G'. G'ofurov., U.

Qoraboyev, M. Yo'ldoshev., M. Mirzayeva kabi mutaxassislarning ilmiy ishlarida ko'rish mumkin³.

Shuningdek, N. U. Abdullayev, V. I. Abdiyev, G. A. Pugachenkova, L. I. Rempel, V. A. Nilsen, V. N. Manakova, L. I. Albaum, I. Ahrorov, M. Bulatov, E. V. Rtveladze, V. D. Goryacheva kabi olimlar o'z asarlarida O'rta Osiyoda tasviriy san'at tarixi bo'yicha ma'lumotlar qolirganlar⁴.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari. O'zbekiston o'z mustaqilligini mustahkamlash, jahon hamjamiyatida o'zining munosib o'rnini egallash siyosiy huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy sohalarda kishilar tafakkurida tubdan o'zgarish, milliy g'oya va milliy mafkurani shakllanish jarayoni kechmoqda. Uzoq davom etgan qattiq mafkuraning tazyiqiga qaramay, O'zbekiston xalqi avloddan-avlodga o'tib kelgan o'z tarixiy va madaniy qadriyatlarini hamda o'ziga xos an'analari saqlab qolishga muvaffaq bo'ldi. Istiqloq tufayli xalqimizning o'tmishiga, qadimda bunyod topgan tarixiy yodgorliklar, me'moriy obidalar va ularning yaratilish tarixiga bo'lgan qiziqish kuchaydi. Prezident I. A. Karimov aytganidek, "mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq, ajdodlarimiz tomonidan ko'p asrlar mobaynida yaratib kelingan g'oyat ulkan bebaho ma'naviy va madaniy merosni tiklash davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan nihoyatda muhim vazifa bo'lib qoldi"⁵.

Shuning uchun ham bitiruv malakaviy ishi quyidagi vazifalarni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan:

- O'rta Osiyo hududida topilgan moddiy yodgorliklardagi tasviriy san'at namunalarini o'rganish;
- O'rta Osiyo hududida topilgan yozma manbalarda qoldirilgan tasviriy san'at namunalarini o'rganish;

³ Qarang: Xayruллаев М. М., Шорахмедов Д. А., Маданият ва мерос. – Т., 1973; Xayруллаев М. Маданий мерос ва фалсафий фикр тарихи. – Т., 1985; Xayруллаев М. М. Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти. – Тошкент 1995; Гулметов Э. Маданиятшунослик. Маърузалар матни. – Т., 2004; Саматов У. Уста Қирғиз излари, издошлари. – Наманган, 1999; Юсупов И. Ю., Мирзалиев Э. Ю. Наманган вилояти меъморий обидалари сирлари. – Наманган, 2008..

⁴ Абдуллаев Н. У. Санъат тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1986; Абдиев В. И. Қадимги Шарқ тарихи. – Т., 1965; Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И. История искусств Узбекистана. – Т., 1984; Пугаченкова Г. А. Ртвеладзе Э. В. И. Дальверзинтепе – кушанский город на юге Узбекистана. – Т., 1978; Горячева В. Д. Средневековая городские центры и архитектурные ансамбли Киргизии. – Фрунзе, 1983.

⁵ Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарорлик тараққиёт йўлида. 6-жилд. –Т.: Ўзбекистон. 1998. – Б. 102.

– O’rta Osiyo hududida yaratilgan tasviriy san’atni tarixiy shakllanish jarayonini o’rganish;

– Tasviriy san’at namunalarni tarixiy manba sifatida o’rganish.

Prezident I. A. Karimov alohida ta’kidlaganidek: “O’zbek xalqi yaratgan va milliy bisotimiz bo’lib qolgan noyob tarixiy yodgorliklarni saqlab qolish va ta’mirlash – ma’naviy dasturimizning juda muhim qismi”⁶ ekanligi va madaniy meros an’analarini jamiyat ijtimoiy-madaniy hayotini yuksaltirishga bo’lgan ehtiyojini qondirish talabi Bitiruv malakaviy ishi mavzusini dolzarbligini ko’rsatadi.

Tadqiqotning davriy chegarasi etib ibtidoiy tuzumdan to hozirgacha bo’lgan vaqt olingan. Chunki, qadimgi davrdan hozirgacha O’rta Osiyoda tasviriy san’at tulari bosqichma-bosqich rivojlanib, avloddan-avlodga meros sifatida o’tib kelmoqda.

Tadqiqotning nazariy va amaliy ahamiyati. Oliy va o’rta maxsus o’quv yurtlarida tarix, arxeologiya, ibtidoiy jaoma tarixi, san’at, me’morchilik tarixi, epigrafiya kabi fanlardan ma’ruza va seminar mashg’ulotlarida foydalanish mumkin.

Tadqiqotning manbalari. Bitiruv malakaviy ishining asosiy manbalari bo’lib, Prezident I. A. Karimovning asar va maruzalari, shuningdek, mavzuga doir yozilgan moddiy va ma’naviy manbalar – risola, darslik, qo’llanmalar, matbuot nashrlarning materiallari, arxeologik yodgorliklar manba bo’lib xizmat qildi.

Tadqiqotning tarkibiy tuzilishi. Kirish, ikki bob, to’rt qism, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro’yxatidan iborat.

---

⁶ Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир. 3-жилд. – Т. : Ўзбекистон, 1996. – Б. 29.

I BOB. TASVIRIY SAN'AT VA UNING TARIX FANIDA TUTGAN O'RNI

1.1. Tasviriy san'atning kelib chiqishi, turlari va janrlari

Haqiqatdan ham insoniyat yaratib qoldirgan madaniy qadriyatlar oddiy boyliklar bo'lib qolmay, balki o'zida inson aql-zakovati, hayot to'g'risidagi fikr-o'ylarini aks ettiruvchi ko'zgu hamdir. Jahon san'ati tarixini o'rgatish, uning taraqqiyot qonunlarini tushunish, nodir yodgorliklar bilan tanishish, o'tmish odamlarning his-tuyg'u, hayotiy tajribalarini o'rganish g'oyaviy-estetik qarashlarning shakllanishini bilish demakdir. Bu so'zsiz, kishilarda hayotiy tajribalarning boyishiga, hayotga yanada keng va atroflicha yondoshishga yordam beradi. Tasviriy san'at turlariga rangtasvir, arxitektura, grafika, haykaltaroshlik kiradi⁷.

Rangtasvir tasviriy san'atning eng muhim turlaridan bo'lib, maxsus polotnolarga, devorlarga ishlanadi. Tasviriy san'at asarlarida ifodalangan maqsad va mazmuni ochib berishda rang muhim o'rin egallaydi.

Rangtasvir asarlari xususiyatiga ko'ra dasgohli mahobatli monumental, dekorativ, mo'jaz, turlarga bo'linadi.

Monumental rangtasvir me'morchilik bilan bog'liq bo'lib, ular uylarning devorlarini, shiftlarini bezashda qo'llaniladi. Katta hajmda uzoqdan ko'rishga mo'ljallanganligi uchun bular yaxlitlashtirilgan holda ishlanadi, ranglar ham shartli ravishda olinadi.

Mo'jaz san'at asarlari turli mamlakatlarda shu jumladan O'zbekiston hududida juda ham qadim zamondan taraqqiy etib, qadimiy qo'lyozmalarga ishlangan. Chunonchi, Alisher Navoiyning "Xamsa" asarlariga ishlangan rasmlar bunga misol bo'la oladi.

Dastgohli rangtasvir asarlari keng tarqalgan bo'lib, maxsus matolar, karton, yog'och, romkaga tortilgan mato-xolst kabilarga ishlanadi. Dastgohli rangtasvir moybo'yoq, guash, suvbo'yoq, tempera buyoqlarida maxsus dastgoh (molbert)larga o'rnatilib ishlanadi.

---

⁷ www.uz.wikipedia.org/w/index.php?title=Tasviriy_san'at&variant=uz-cyrl

Grafika - lotincha “grafo” soʻzidan olingan boʻlib, “yozaman”, “chizaman” degan maʼnoni anglatadi. Tasviriy sanʼatning bu turiga oddiy va rangli qalamda koʻmir, pastel, sangina, suvbuyoq, guash va tushda ishlangan bezaklar, turli plakatlar, hajviy rasmlar va hokazolar kiradi.

Haykaltaroshlik – tasviriy sanʼat turlaridan biri. U lotincha “skulpo” soʻzidan olinib, qattiq materiallarga “qirqish, kesish, oʻyish, taroshlash” orqali ishlov berish maʼnosini anglatadi.

Quyidagi tasviriy sanʼatning janrlari mavjud:

Portret – rangtasvir janrlari ichida eng qadimiylaridan boʻlib, kishilarning tashqi va ichki kechinmalarini tasvir orqali ochib beradi. Portret janrida ishlangan tasviriy sanʼat asarlari bizga musavvir yashagan davrni, madaniyatini hamda tasvirdagi kishining ruhiyatini asarda talqin etadi.

Avtoportret – portret janrining koʻrinishlaridan biri boʻlib, musavvir oʻzining tashqi qiyofasini oʻzi tasvirlaydi.

Natyurmort – frantsuzcha soʻz boʻlib, “jonsiz tabiat” degan maʼnoni anglatadi. Bu janrda musavvir asosan insonni oʻrab turgan atrof muhitdagi narsalar, turmushda qoʻllaniladigan buyumlar, oziq-ovqat mahsulotlari, gullar, meva va boshqalarni tasvirlaydi. U oʻz asarida tevarak-atrofdagi narsalarni tasvirlash orqali uning xarakterli xususiyatlarini, voqea qaysi davrda roʻy berayotganligini ham koʻrsata oladi. Taniqli ijodkor musavvirlardan R. Axmedov, L. Salimjonova, Gʻ. Abdurahmonov va boshqalar natyurmort janrida barakali ijod qilmoqdalar⁸.

Tarixiy janrda ishlangan suratlar orqali biz uzoq oʻtmishda boʻlib oʻtgan voqea-hodisalar, tarixiy shaxslar, xalqlarning turmush madaniyati bilan tanishamiz. Tarixiy janrning koʻrinishlaridan biri jang (botal) manzaralaridir.

Animalistik - janr oʻzgacha tasviriy sanʼat turidir. U lotincha “anima”, “hayvonot olami” degan maʼnoni bildiradi. Animalistik rassom hayvonot dunyosiga zoʻr qiziqish, sevgi va mahorat bilan yondoshadi.

---

⁸ Hasanov R. Tasvir sanʼat. – T.: Oʻqituvchi, 2007. – B. 17.

Hayvonot dunyosi ibtidoiy odamlar hayotida katta ahamiyatga ega bo'lgan. O'sha davrda ular g'orlarining devorlariga kiyik, qo'tos, mamontlarning suratlarini chizganlar.

Qadimga Yaponiya va Xitoyda hayvonlarning tasvirlari dekorativ naqshlar tuzishda hamda monumental kompozitsiyalar yaratishda asosiy hisoblangan. XVI asrga kelib hayvonot olami anatomiyasini buyuk musavvirilar Leonardo da Vinchi va A. Dyurerlar ishladilar⁹.

Keksa haykaltarosh va grafik musavvir V. A. Vatagin o'zining asarlarida to'rt oyoqli do'stlarini haqqoniy va ishonchli tasvirlaydi.

Maishiy janr: tasviriy san'atda bu janrdagi asarlar kishilarning kundalik hayotini, turli voqealarni o'zida mujassamlashtiradi. Aksariyat rangtasvirda aks etuvchi maishiy janr ilk bor XVII asrda yashab ijod etgan Golland rassomlari - Piter de Xox, Ostade, Sten, Terborx, Vermer kabilar ijodida namoyon bo'ladi. Realist rassomlardan P. Fedotov, V. Perov, V. Maksimov, V. Makovskiy, K. Savitskiy, I. Repin kabilar maishiy janrning taraqqiyotiga katta hissa qo'shdilar. O'zbek rassomlaridan R. Axmedov, M. Saidov, Z. Inog'omov, R. Choriev, G'. Abdurahmonovlar ham shu janrning yetuk vakillari hisoblanadilar.

1. 2. Tasviriy san'at namunalarini tarixiy manba sifatida

O'zbekiston hududiga mansub qadimgi rangtasvir san'ati o'ziga xos bebaho namunalariga ega. Bulardan eng qadimiylari ibtidoiy Zarautsoy, Sarmishsoy kabi tasvirlar hisoblanadi. Rangtasvir san'atidagi keyingi yutuqlarni qadimgi kulolchilik namunalarini bo'laklarida, ayniqsa, tuproq ostida saqlanib qolgan binolaripng devorlariga ishlangan suratlarda batafsilroq ko'rish mumkin. Bulardan, Samarqandning o'zni Afrosiyob, Surxondaryodagi Bolaliktepa, Buxorodagi Varaxsha, Panjikentdagi devoriy rangli tasvirlar diqqatga sazovordir.

Hozirgi Afrosiyob nomi bilan yuritilayotgan Samarqandning qadimgi o'rnidan topilgan devoriy rasmlarda rangtasvir san'atining rang-barang va nafis namunalarini mavjud. Bu erda obrazlarning xarakteri va mazmuni yoritib berilishida

---

⁹ Hasanov R. Tasvir san'at sirlari. – T.: O'qituvchi, 2005. – B. 23.

turli bo'yoqlar mahorat bilan ishlatilganligini ko'ramiz. Afrosiyob rangtasvir san'atining eng xarakterli namunasi shoh saroyi ko'rinishiga xosdir. Rasmlarda saqlanib qolgan devordagi tasvirlarning balandligi 2—2,5 metrga to'g'ri keladi. Uzunligi esa 10 metrdan ortiq bo'lib, monumental xususiyatga ega. “Chunonchi, katta zalning to'la ochilgan janub tomonida, devorning sharqiy qismida kichik piramida shaklida shartli tarzda (tomoshabindan) chap tomonga, qasrga qarab borayotgan tantanali yurish marosimi ko'rsatilgan. Oldingi qatorda zeb berib bezatilgan chakmon kiygan to'rt erkak kishi tasvirlangan. Surat to'la saqlanmagan: figuralarning belidan bir oz pastki qismi buzilgan. Asta-sekin qadam tashlayotgan oq fil tantanali yurishni boshlab bormoqda”¹⁰ – deb ta'riflangan. Devoriy rasmdagi salobatli filning tasvirini kuzatar ekanmiz har bir bo'yoq o'z o'rnida ishlatilganligini ko'ramiz. Ranglar tasvirning jonli chiqishida muhim rol o'ynaganligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Filning ustiga maxsus mo'ljallangan yopchiqdagi tasvirlar kishini beixtiyor o'ziga jalb qiladi. Bu tasvirlarda qizg'ish, sarg'ish, jigarrang, ayniqsa havorang ko'proq ishlatilgan. Filning bosh qismi birmuncha, orqa tanasi esa to'laligicha tasvirda saqlanib qolgan. Oyoqlari aniq ko'rinib turibdi. Filning ustida bezatilgan jul bo'lib unda qanotli sher tasvirini ham ko'ramiz, bundan tashqari bir qancha bezaklar aks ettirilgan. Umumiy bo'yoqlar majmuasi esa to'q havorang bilan qamrab olingan. Afrosiyob devoriy tasvirlarining ko'pgina qismi saqlanib qolmaganligi qadimshunoslar va san'atshunoslarni yanada izlanishga jalb qiladi. Filning ustida taxtiravon, taxtiravonda oqsuyak ayol o'tirganlygi tasvirlangan bo'lishi kerak, degan taxminlar ham bor¹¹. Tasvirda saqlanib qolgan, filning ustidagi taxtiravonni bitta ustunchasi aniq ko'rinib turibdi. Ana shu ustunchani ayol kishining barmoqlari ushlab turgailigi ham saqlanib qolgan. Orqadagi tasvirlar ham filning ustidagi taxtiravonda ayol kishining borligini tasdiqlaydi. Orqada otga minib kelayotgan uch nafar ayolning suratlari aks ettirilgan. Birinchisining to'liq ko'rynishi deyarli yaxshi saqlanib qolgan.

¹⁰ Самарқанд тарихи. I жилд. – Т., 1990. – Б. 59.

¹¹ Qarang: Зоҳидов П. Ш. Меъмор олами. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1996. – Б. 73.

Rasmdagi obrazning eng xarakterli tomoni sharq xalqlariga xos nafis va latofatli go'zallikka ega bo'lgan ayol qiyofasining gavdalantirilishidadir. Ayolning butun qomatida, liboslaridagi rang va shakllarning xarakterlari hatto soch turmaklarida ham sharqona xususiyatlar yaqqol ko'rinib turibdi. Umuman, bu devoriy tasvirlarda bo'yoqlarning ishlatilish uslublaridan keng' ko'lamli va o'ziga xos foydalanilgan.

Otlardagi uch nafar ayolning tasvirlari bir-biriga o'xshab ketsa-da ular mingan otlar rang jihatidan bir-biridan farq qilib turganligi aniq ko'rinadi. Birinchisi, to'q ko'k otda, ikkinchisi sariq ot mingan, uchinchi ayol esa qizil ot mingan bo'lib, uchinchi ayolning tasviri deyarli saqlanmagan. Ulardan keyingi tasvirda soqchilar, tuya mingan erkaklar aks ettirilgan. "Qorachadan kelgan birinchi erkak katta yoshda bo'lib, soqoli va mo'yloviga oq tushganligi yaqqol sezilib turibdi. Uning o'siq quyuq qoshlari ham oq. Qoramtir yuzida qovoqlari botiq, ko'k ko'zlari yorqin ko'rinadi. Sochlari oq bog'ich bilan bog'langan. Chap qulog'ida zirak bor. U o'ng qo'lining ikki barmog'i bilan qal'ani ko'rsatyapti. Chap qo'lida uchiga hayvon boshi ishlangan cho'qmor. Ustiga qizil chakmon kiygan. Elkasiga tashlangan sariq engsiz kiyim shamolda hilpiraydi.

Ikkinchi erkak yosh, rangpar yuzli, qora soqolli va ingichka mo'ylovlidir. Qora sochlari qizil bog'ich bilan tortilgan. Birinchi erkak kishi singari uning yuz tuzilishi ham yevropaliklariikiga o'xshaydi. Qatta qirg'iy burunli, og'zi kichik bu kishining o'ng qo'lida sariq (oltin) cho'qmor bor. Ikkala erkak ham uzun qilich bilan qurollangan. Qilich kamarning chap tomonida osilib turibdi. Ularning belbog'lariga kalta xanjar ilingan. Dastalarida yovvoyi qushlar boshining tasviri solingan.

Tuyalar jigarrang, birinchisining ustida fillarning surati solingan kunguralar bilan bezatilgan doirasimon jul bor"¹². Aynan bu tasvirlar topilgan paytida arxeologlar o'rganib, yuqoridagidek ta'riflar berishgan. Umuman Afrosiyob devoriy rasmlarining bir necha nusxalari, O'zbekiston tasviriy san'at muzeyi, adabiyot va tarix muzeylarida ham mavjud. Bu suratlarda rassom devoriy rasmda

¹² Самарқанд тарихи. I жилд. – Т., 1990. – Б. 59.

keng manzarani qamrab olishga intilganini ilg'ash mumkin. Teparoqda joylashgan manzaradagi oq qushlar tasviri esa devoriy suratga yanada badiiy mazmun kiritgan. Tasvirdagi oq qushlarning harakati bir-biriga uyg'unlashib ketganki bu manzarada o'ziga xos musiqiy ohang jaranglab turgandek. Kom-pozitsiyaning rangga boy qilib tasvirlanganligidan Afrosiyob tasviriy san'ati nihoyat darajada badiiy yutuqlarga ega ekanligini ko'ramiz. Devoriy suratlar-ning juda ko'p qismi turli sabablarga ko'ra o'chib ket-gan. Lekin, shunga qaramasdan, bu suratlar mazmunini tushunib olish mumkin. Masalan, beligacha saqlanib qolgan erkak kishining tasviridagi salobatlilik alo-hida ahamiyat kasb etgan. Musavvir obrazga urg'u berish bilan birga uning martabali kishi ekanligini ko'r-satmoqchi bo'lgan ko'rinadi.

G'arbiy devorga ishlangan suratlar, ayniqsa, uch. ki-shini qimmatbaho kiyimlarda aks ettirilishi oddiy tomoshabinni hayratga solibgina qolmasdan, har qan-day san'at ustadini ham o'ziga jalb qila olishi tabiiydir. Mato va liboslardagi bu tasvirlarda humo qushi, qanotli ot, echki, tovus kabi turli qush va hayvonlar anatomik tuzilishiga mos aks ettirilgan. 'u esa musavvir mahoratidan darak beradi. " Ko'plab obrazlar, boy va sermazmun xarakterga ega bo'lgan Afrosiyob devoriy rasmlari nafaqat tasviriy san'atimiz merosini, balki butun sharq xalqlari tarixini o'rganishda ham juda katta ahamiyatga ega.

Bolaliktepa rangtasvir san'ati. Termiz yaqinidagi Bolaliktepa yodgorligidan topylgan hashamatli saroyga o'xshash bino devorlarining to'rtala tomoii ham turli ko'rinishdagi rangdor tasvirlar bilan to'ldirilgan. Qiziqarli tomoni shundaki, xona devorlarining to'r-tala tomonida ishlangan suratlarda ham odamlarni o'tirgan holatdagi ko'rinishlari aks ettirilgan. Gilam-chalarga o'xshash to'shamchalar ustida sharqona tiz cho'kib, chordona qurib, yonboshlagan holda juft-juft bo'lib o'tirgan erkak va ayollarning obrazlari diqqatga sa-zovor. Tasvirdagi bu «gilamcha»lar ayni paytda o'zbek xonadonlarida ishlatiladigan ko'rpachalarni eslatadi. Erkaklar egnidagi kamzulga o'xshash kimimlar uzun, yoqasi uchburchak

shaklidagi keng qaytarmali ko'rinishga ega. Bellarida ingichka tasma va unga o'tkazilgan xan-jar tasvirlari ham aniq ko'rinishga ega¹³.

Ayollarning liboslari esa o'ta rang-barang. Quloq, bo'yin va barmoqlarida serbezak taqinchoqlar. Ko'zgu ushlab turgan bu ayollar chiroyi sharqona ko'rinishga yanada jonlilik kiritgan.

Ma'lum bo'lishicha, Bolaliktepadan topilgan devo-riy suratlar VI asrga mansub bo'lib, efitletlar dav-rida ishlangan. Bu haqda atoqli tarixchi olim A. Muhammadjonov shunday qiziqarli dalillarni hikoya qiladi: «... Bolaliktepa qasri devorlarida tasvirlangan ayollarning tashqi qiyofasi VI asrda eftaliylar hukm-dori huzurida bo'lgan, budda kohinini hayratga solgan saroy zodagon ayollarini eslatadi. Kohinning ta'riflashicha, o'sha vaqtlarda eftaliy malikalari juda himmatbaho matodan tikilgan, orqa etagi uch quloch va undan ham uzunroq bo'lgan serbezak ko'ylak kiyar, uning etagini maxsus joriyalar ko'tarib yurganlar»¹⁴. Demak, uzun liboslar kiyish an'anasi ovrupo orqali o'lka-mizga kirib kelmagan, aksincha, o'sha uch qulochli liboslar o'tmishda mavjud bo'lgan ekan.

Bolaliktepa rangtasvir san'atida odamlarning kayfiyati, o'zaro munosabatlari, xarakterlari rassom to'rtinchi asrdan o'ta ustalik bilan tasvirlangan. Umuman ob-razlarning xatti-harakati, qiyofalaridagi ko'rinishlar qandaydir to'y yoki bayramona marosimni aks ettirmoqda. Orqa planda esa qomati deyarli to'liq tasvirlangan xizmatkorlar yelpig'ich ushlab turishibdi. Odamlarning qo'llarida qadahlarning tasvirlanishi, bir-birlariga bo'layotgan samimiy iltifotlar ham to'yona holatdagi bazmu jamshidni ifodalaydi.

Bolaliktepa qasri devoriy suratlari inson qiyofasi ko'p ifodalangani bilan ahamiyatlidir. Usha suratlardagi inson ichki kechinmalarini nozik tasvirlanishi o'sha davr rassomlarining hurfikrlilik darajalarini bildiradi.

Varaxsha san'ati. Buxoroping qadimgi madaniy markazlaridan biri Varaxshadan ham devorlari suratlar bilan bezatilgan hashamatli saroy qoldiqlari topilgan. Bu me'morchilik obidasi va undagi san'at namunalari sharq xalqlariga

¹³ Сагдуллаев А. С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. – Т., 1996. – Б. 24.

¹⁴ Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. – Т., 1990. –Б. 31.

xos madaniy aloqalar qay darajada bo'lganligini o'rganish imkoniyatini ham ko'rsatib beradi. Qadimshunoslar fikriga qaraganda Varaxsha saroyining devorlaridagi surat bezaklar, rang-gin naqshlar Hindistondagi mashhur qadimiy Adjanta, Xitoydagi Mingbudda va Afg'onistondagi Bolshan kabi g'orlaridagi tasvirlarni eslatadi. Bir qarashda tasvir va naqshlar bir-biriga bog'liq va monanddek ko'rinadi. Shu bilan birga o'ta farq qiladigan tomonlarini ham kuzatish mumkin. Hindiston, Xitoy g'orlaridagi tasvir va haykallarda diniy e'tiqodlar aks etgan bo'lsa, Varaxsha saroyida o'zgacha tasvirlarga duch kelamiz. Devoriy rasmlardan birida fil mingan o'rta yoshli kishi obrazi bir oyog'i uzangida, bir oyog'i esa bukilgan holda tavirlangan. Bundan tashqari, rasmda arslonga o'xshash haybatli hayvonning filga hamla qilgan holatidagi tasviri ham aks ettirilgan. Shuningdek, Varaxshaning boshqa devoriy rangli suratlarida podshoning qabul marosimiga bag'ishlangan hashamatli ko'rtisnislari o'rin olgan. Umuman, tasvirlar rang-barang manzaralar bilan boyitilgan. Va ma'lum bir go'zallikni o'zida mujassamlashtirgan. Devoriy suratlardagi tabiat manzaralari turli daraxtlar ko'rinishlari bilan o'zgacha ma'no kasb etgan¹⁵.

Tojikistonning Panjikent shahri hududidagi qadimgi xarobalardan ham o'ta jozibali, nihoyatda maz-munli, rang-barang ko'rinishlarga ega bo'lgan qiziqarli san'at namunalari topilgan. Bu erda jang voqea-lari, diniy mavzuni aks ettiruvchi va boshqa turli tasvirlar keng o'rin olgan. Shunday qilib, o'tmish musavvirlari o'z ijodiy yutuqlarini yoritibgina qolmasdan xalqlarimizning tarixini, turmush tarzini, hayotining turli jabhalarini, hatto xalqlar o'rtasidagi madaniy aloqalarni jonli ko'rsata olishga muvaffaq bo'lganlar¹⁶.

Umuman yuqorida ko'rgan dalillarimizdan oydinlashadiki, o'tmish tasviriy san'ati me'morchilik san'atining ajralmas qismi bo'lib kelgan. Nozik va nafis, rang-barang devoriy suratlar, haykaltaroshlik namu-nylari me'morchilik san'atini boyitibgina qolmasdan, u bino va xonalarni nima uchun, kim uchun xizmat qilganini ham har tomonlama aniqlab bergan. Qadimgi musavvirlar o'z hunarlarini

¹⁵ Ўзбекистон тарихи. Сағдуллаев А., Эшов Б. Таҳрири остида. – Т.: Университет, 1999. – Б. 25.

¹⁶ Ўзбекистон тарихи. Маърузалар матни. – Т., 2000. – Б. 9.

tugal egallagan mohir san'atkor ekanliklarini ular yaratgan tasvirlarning me'yoriga etkazib ishlaganligidan, obrazlar xarakterlarini to'laqonliligidan yaqqol sszish mumkin. Utmish-da tasviriy san'at ilg'or bo'lib qolgan. Rassomlar doimo ijodiy izlanib o'z faoliyatlarini kengaytirganlar. Shuning uchun bo'lsa kerak, mashhur musavvir Moniy nomi bilan rivoyatlar to'qilgan. Shunday rivoyatlardan birini taniqli olim P. Zohidov fikricha «Moniy shahar darvozasidan kirar ekan o'z ko'zlariga ishonmabdi. Qarshisida afsonaviy go'zal va fayzli shahar namoyon bo'lgandi. Mana, yam-yashil daraxtlar salqinida orombaxsh joy-hovuz suvlari mavjlanadi. Ariqlarda suv sharqirab oqmoqda. So'lim gulzor. Zilol suvdan ichging keladi. Bu tasvirning sehri edi. Hatto kimdir suv olaman deb ko'zasini sindiribdi. Tasvir kuchiga qoyil qolgan mehmonlar o'z kasbdoshlari san'a-tiga tahsin o'qishibdi. Shu payt Moniy qo'lga mo'yqa-lam olib, hovuz yaqinidagi barvasta itning rasmini chizpb qo'yibdi. Tasvir shupchalik tabiiy ediki, itni ko'rgan kishi uning joni bor deb beixtiyor o'ziii chetga tortar edi. Shundan kepin Moniy chuqur o'yga tolibdi: uning shogirdlari mahorat cho'qqisini tamom egallash-gan. Endi ustoz ularga nimani o'rgatishi mumkin? Shunday yangi ijodiy ufq topish kerakki, unga intilgan sari yangidan-yangi go'zallik olami ochilaversin. Nihoyat Moniy bir to'xtamga kelib, shogirdlariga shunday vazifa topshiribdi: «Tabiatni tasvirlash bu nihoyasi emas, agar kimki rasmdagi har bir chiziqqa jon bag'ishlay olsagina u san'at kalitini egallagan bo'ladi». Bu juda og'ir va mashaqqatli vazifa edi. Ana shu vaqt-dan boshlab naqqoshlar chiziqlar tilsimini ochishga bel bog'labdi. Necha-necha avlodlar ana shu izlanish yo'lida ter . to'ka boshlabdilar. Natijada naqqoshlik asosiny chiziqlar simfoniya sidap iborat turli ornamentlar naqshlar egallab olibdi»¹⁷. Bir-birndan butunlay farq qilgan va har birining o'zida stuk san'atko plik xususiyatlari jamlangan tasvirlarga duch kelamiz. Albatta, qadimgi rassomlarning barcha tuyg'u va fikrlari, shuningdek, rango-rang ijod olami va mo'yqalamining sehrli tasvirlari to'la-to'kis bizgacha saklanib kelmagan.

---

¹⁷ Сагдуллаев А. С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. – Т., 1996. – Б.

II BOB. O'RTA OSIYODA TASVIRIY SAN'ATNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

2. 1. O'rta Osiyo hududidagi qadimgi va o'rta asrlarda tasviriy san'at

Qadimgi dunyo san'ati tarixi yer yuzida quldorlik tuzumining paydo bo'lishi, rivojlanishi va inqirozga yuz tutishi davridagi san'atni o'rganadi va tahlil qiladi.

Quldorlik tuzumsining maydonga kelishi tarixiy zarurat bo'lib, avvalgi tuzumga nisbatan progressiv ahamiyatga ega edi. U ishlab chiqarish kuch va madaniyatining keyingi taraqqiyotini belgiladi. Qullarni ekspluatatsiya qilish aqliy mehnatni jismoniy mehnatdan ajratib yubordi.

Bu esa, o'z navbatida inson ma'naviy dunyosining rivojlanishiga, jumladan, san'atning ravnaqiga zamin yaratdi. Agar sinfsiz jamiyat davrida san'at insonning kundalik hayoti, ishlab chiqarish faoliyati bilan bog'liq bo'lgan bo'lsa, endilikda u ijtimoiy ongning ajralmas qismiga aylandi va sinfiy kurash ijtimoiy hayotda muhim o'rin tuta boshladi. Ijtimoiy hayotning murakkablashishi san'atni obrazli bilish asosida kengaytirdi. Bu davrda san'at taraqqiyoti bevosita din, mifologik tushunchalar zahirida rivojlanishini davom ettirgan bo'lsa ham, lekin birmuncha tantanali ruh ola boshladi¹⁸.

San'atda voqelikni obrazli bilish tomonlari kuchaydi. Uning tur va janrlari kengaydi. Bu davrda san'atda sintez masalasining hal etilishi esa insoniyatning qo'lga kiritgan buyuk yutuqlaridan bo'ldi. Qadimgi dunyo san'atining yana bir muhim tomoni shu bo'ldiki, unda milliy o'ziga xos tomonlar yaqqol ko'zga tashlana bordi. Katta-katta madaniyat markazlari vujudga keldi. Ularning san'atlari bir-biridan ko'rinishi, xarakteri, voqeligini obrazli ifoda etishi bilan ajralib turadi.

Qadimgi Sharq iborasi shartli bo'lib, odatda qadimgi Grek-Rim davlatlaridan Sharqda va Janubda joylashgan geografik mintaqa nazarda tutiladi. Shimoli-Sharqiy Afrikada Tunisdan (bu erda qadimgi Karfagen davlati mavjud bo'lgan) to Yaponiyagacha cho'zilgan Habashistondan (Efiopiya) Kavkaz tog'larigacha, Orol dengizining janubiy qirg'oqlaridan Hindiston, Xitoy,

¹⁸ Qarang: Абдиев В. И. Қадимги Шарқ тарихи. – Т., 1965.

Indoneziya, Koreya erlarigacha o'z ichiga qamrab olgan bu katta maydonda qadim paytlarda bir qancha yirik quldorlik davlatlari mavjud bo'lgan. Ular jahon san'ati tarixi taraqqiyotiga katta hissa qo'shdilar. Qadimgi Misr podsholigi, Old Osiyodagi Shumer, Akkad, Bobil (Vaviloniya), Ossuriya, Urartu, Xett davlatlari, Eron imperiyasi, O'rta Osiyo, Hindiston, Xitoy va Janubiy-Sharqiy Osiyodagi davlat va podsholiklar jahon madaniyati tarixida o'chmas iz qoldirdilar. Qadimgi Sharq xalqlari san'ati va madaniyati tarixi katta davrni o'z ichiga oladi. Eramizdan avvalgi 5000-4000 yillardayoq bu erlarda sinfiy jamiyat yangi eraning boshlarigacha davom etdi¹⁹.

Qadimgi Sharqda san'at uzoq vaqt hunarmandchilikning bir qismi sifatida qolaverdi. Ishlangan asarlarning texnik tomoniga alohida e'tibor berish sezilarli darajada bo'ldi. Sharq san'atining realizmi ham o'ziga xos xususiyatga ega. U ko'pincha voqelik, kishilar va tushunchalarni fantastik obrazlarda, ramziy va shartli belgilarda tantanali, ulug'vor qilib ifodalaydi. Albatta, Sharq san'atida hayot ko'rinishini hayotiy shakllarda, tub mohiyati bilan aks ettiruvchi asarlar borligini inkor etib bo'lmaydi, (masalan, Misr va Old Osiyo portretlari) lekin bu umumtaraqqiyot fonida ma'lum davrning yorqin yulduzlari yoki bosqichi sifatida paydo bo'lib, yana so'nadi²⁰.

Ibtidoiy jamoa tuzumi insoniyat taraqqiyoti tarixidagi eng birinchi va uzoq davom etgan bosqichlardan hisoblanadi. Bu bosqichni hamma xalq va elatlar o'z boshidan kechirdilar. Ana shu uzoq davom etgan taraqqiyot jarayonida hozirgi zamon odami tipi paydo bo'ldi, odamlar jamoasi yuzaga keldi. Ishlab chiqarish kuchlarining zaifligi odamlarni jamoa bo'lib yashash va mehnat qilishga da'vat etdi. Ular qudrat birlikda ekanligini, hayotning ilk bosqichidayoq sezdilar. Bu qudrat ularni tabiat sirlarini o'rganishga boshladi. Madaniyat va san'at ravnaqiga zamin yaratdi.

Ibtidoiy jamoa tuzumidan bizgacha ashyoviy dalillar - mehnat va ov qurollari, uy-anjomlari va bezak buyumlari, odamlar yashagan manzil qoldiqlari

¹⁹ Абдиев В. И. Қадимги Шарқ тарихи. – Т., 1965. – Б. 124.

²⁰ Абдуллаев Н. У. Санъат тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1986. – Б. 68.

etib kelgan. Shular ibtidoiy jamoa kishisining estetik va diniy qarashlarini bilishga, ibtidoiy jamoaning madaniyati haqida tasavvur hosil qilishga yordam beradi. Tuproq ostida qolib ketgan moddiy yodgorliklar, odam va hayvonlar jasadining qoldiqlari, g'or va yerto'la devorlariga chizilgan surat va bo'rtma tasvirlar ibtidoiy jamoa davri tarixini o'rganishning muhim manbai hisoblanadi. San'at qachon va qanday paydo bo'lgan? San'at qadim-qadimda kishilarning mehnati jarayonida yuzaga keldi va rivojlandi. Inson madaniyati taraqqiyot olamiga qadam qo'ydi. San'atning yuzaga kelishi insonning ob'ektiv voqelik to'g'risidagi bilimlarining chuqurlashishiga, o'z avlodi tajribalaridan bahramand bo'lishga olib keldi. Bu uni tabiat kuchlariga qarshi kurashishga da'vat etdi, uning aqliy kamoloti, estetik qarashlari rivojini jadallashtirdi.

Arxeologiyada ibtidoiy jamoa tuzumi tarixi qurol yasash uchun ishlatiladigan materiallarga qarab, uch asosiy bosqichga ajraladi:

1. Tosh asri - eramizdan avvalgi 3 ming yillikkacha bo'lgan davr.
2. Mis va bronza asri - eramizdan avvalgi 3-2 ming yillik.
3. Temir asri - eramizdan avvalgi 1 ming yillik.

Haykaltaroshlikda hayvonlar tasvirini yasash keng o'rinni egallaydi. Odam tasviri, ayniqsa, ayollar haykali paleolit davrida keng uchraydi. harbiy Evropadan (Avstriya) topilgan "Villendorf Venerasi" deb nomlangan haykal mashhurdir. Haykal hajm jihatidan katta emas, (balandligi 0,06 m.) lekin ko'rinishi jihatidan monumental. Haykalda ortiqcha detallar yo'q. Ichki kuch-qudratga to'la haykalda bosh qismi bir oz belgilangan, yuz deyarli ishlanmagan, past tomonida tugallik yo'q, lekin shunga qaramasdan, haykal o'zining to'laqonliligi, ichki kuchga to'laligi bilan yaxshi taassurot qoldiradi²¹.

Mezolit yoki o'rta tosh asrida odamlar katta bo'lmagan to'daga ajralgan holda yashay boshlashlari ularga bir joydan ikkinchi joyga erkin ko'chib o'tish, katta er maydonlaridan foydalanish imkoniyatini berdi. Qurollarning (mehnat va ov qurollari) ixcham, qulay bo'lishiga e'tibor kuchaydi. O'q, kamon-yoy, qayiq'larning ixtiro qilinishi ibtidoiy jamoa kishisining hayoti yanada

---

²¹ Зоҳидов П. Ш. Меъмор олами. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1996. – Б. 110.

yaxshilanishini ta'minladi. Odamlar yog'och, qamishdan foydalanib, o'zlariga kerakli buyumlar yasay boshladilar²².

Sharqiy Ispaniya, Kavkaz, O'rta Osiyodan topilgan suratlar diqqatga sazovordir. "Kiyiklarni ovlash" (Ispaniya) suratlarida obrazlar shartli (kamon otayotgan ovchilarda bu shartlilik yaqqol seziladi), sxematik, o'ta soddalashtirilgan holda tasvirlangan. Lekin bu shartlilik rassom aytmochi bo'lgan fikrni tushunishga halaqit bermaydi. Ov manzarasidagi holat - kiyiklarning jon talvasada qochishi, ovchilarning epchillik bilan olib borayotgan hujumlari, ov paytidagi shijoat, hayajon ibtidoiy jamoa rassomi tomonidan ifodali talqin etilgan. O'rta Osiyo (Surxondaryo, Farg'ona), Ozarbayjon (Kobiston)dan topilgan suratlarda ham shu holni ko'ramiz. Zaravutsoy (Surxondaryo), Seymalitosh (Farg'ona) suratlari mashhurdir. Bu suratlarda ovchilarning hayvonlarga hujumi aks ettirilgan. Zaravutsoydagi niqob kiyib, o'ljasiga yaqinlashayotgan ovchilarni aks ettirgan surat o'tmish hayotining ma'naviy dunyosini bilishga xizmat qiladi. Kulolchilik va boshqa buyumlarni naqsh bilan bezash keng tus oldi. Parallel, spiralsimon va to'lqinsimon chiziqlar, kontsentrik aylanalar shu davrdagi ko'pgina naqshlarning asosini tashkil etadi. Geometrik naqshlar asta-sekin sxematik odam, hayvon va o'simliklar dunyosidan olingin shakllar bilan boyitilib, mazmunan kengayib bordi. Uning elementlari koinot kuchlarining ramziy belgilarini aks ettira bordi. Masalan, rozetka-quyosh ramzi, to'lqinsimon chiziq-harakat, suv ramzi va h. k.

Bronza asri eramizdan avvalgi 3 ming yillik o'rtalarida bo'lib, odamlar misni qalay, qo'rg'oshin, rux yoki surma bilan eritib, bronza tayyorlashni o'rganib oldilar²³.

Bronza qurollar, yarog'-aslaha, zebu ziynat yasash uchun asosiy material bo'lib qoldi. Er yuzida bronza asri boshlandi. Bronza asrini deyarli hamma xalq va elatlar boshidan kechirdi. Lekin bu asr ba'zi xalqlarda (masalan, Eron, Mesopotamiya, Kavkaz, O'rta Osiyo) bir muncha erta, eramizdan avvalgi 3 minginchi yillar o'rtalarida boshlangan bo'lsa, boshqa erlarda (masalan, Kichik

²² Ўзбекистон тарихи. Маърузалар матни. – Т., 2000. – Б. 10.

²³ Исомиддинов М. И. Сополга битилган тарих. – Т., 1993. – Б. 18.

Osiyo, Suriya, Falastin, Kipr va Qrimda) eramizdan avvalgi 3 va 2 minginchi yillar chegarasida, Misr, Xitoy, Hindiston, Evropada eramizdan avvalgi 2 minginchi yillarda sodir bo'ldi. Bronzaning ixtiro etilishi inson tafakkurining muhim g'alabasi edi. Bu ixtiro ijtimoiy hayot taraqqiyotini yanada tezlashtirdi, ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirdi, mehnat unumdorligini oshirib, qo'shimcha mahsulot to'planishini ta'minladiki, bu o'z navbatida inson ma'naviy olamining o'zgarishi va boyishiga olib keldi²⁴.

O'rta Osiyo erlarida bronza asri eramizdan avvalgi 3 ming yillik o'rtalariga to'g'ri keladi. Bu erlarda materiallardan buyumlar ishlash keng tarqaldi. Jumladan, Farg'onadan topilgan bilakuzuklarda qo'y va sher tasviri, ayniqsa, ta'sirli chiqqan. Bronza asrida O'rta Osiyoda kulolchilik yanada rivojlandi. Kulolchilik dastgohlarining yuzaga kelishi esa, so'zsiz, yaratilgan buyumlarning yanada nafis va go'zal bo'lishini ta'minladi. Chustdan topilgan qizil fonga qora bo'yoqlar bilan rasm va naqshlar ishlangan sopol buyumlar diqqatga sazovordir.

Temir asri. Ibtidoiy jamoa tuzumining so'nggi bosqichi bo'lgan temir asri, "harbiy demokratiya" insoniyat ma'naviy dunyosining murakkablashishi, ijtimoiy hayotda urush, talon-tarojlikning kuchayishi va jamoada harbiy rahbarlarning roli ortishi bilan xarakterlanadi. Ijtimoiy hayotga kirib kelgan temir, tosh va qisman bronza buyumlarni hayotdan siqib chiqardi. O'z xususiyati jihatidan mustahkam bo'lgan bu metall ishlab chiqarish kuchlarining ortishi va mehnat unumdorligini kuchayishiga samarali ta'sir qildi, ayniqsa, dehqonchilik imkoniyatlarini kengaytirdi²⁵.

Temir asrida ham amaliy-dekorativ san'at etakchi o'rinni egalladi. Kulolchilik texnikasining murakkablashishi, kulolchilik uchun dastgohlarning keng ko'lamda ishlatilishi uning sifatini o'zgartirdi, yangi tur va formalarni yuzaga keltirdi. Bezash ishlarida geometrik naqshlardan tashqari, syujetli kompozitsiyalardan foydalanish tendentsiyalari rivojlandi.

²⁴ Абдиев В. И. Қадимги Шарқ тарихи. – Т., 1965. – Б. 221.

²⁵ Ўзбекистон халқлари тарихи. I жилд. – Т.: Фан, 1992. – Б. 11.

Ajdodlarimiz tarixining eng qadimgi davrlarida tasviriy ifodalar beqiyos ahamiyat kasb etgan. Negaki, eng qadimgi odamlar bir-birlariga fikrlarini, muyaosabatlarini, istaklarini chiziqalar, oddiy formalar, primitiv tasvirlar orqali etkazishga intilganlar. Masalan, ular ov qurollarini tasvirlash orqali ovga bormoqchi' ekanliklarini ifrdalasalar, yovvoyi buqa va boshqa turli hayvanlar tasvirlari orqali, o'sha hay-vonlarni ovlamoqchi ekanliklarini bildirganlar. Hozirgi O'zbekiston hududidan ham ana shunday ibtidoiy jamoa davriga mansub o'nlab tasvirlar qoldiqlari topilgan. Shulardan biri Zaravutsoy g'orida ishlangan ov manzarasidir. Mazkur g'ordagi rasmlarda qadimgi rassomlarning o'ziga xoe faoliyatini ko'rish mumkin. Ko'xitaig tog'i eng yuqori qismining birida joylashgan bu g'orni «Oltin olov qoyasi» yoki «Oltin olov darasi» deb ham atashgan. Chunki zar — oltin, o't — olov ma'nosida ishlatilgan. Shu bois bu muqaddas yodgorlik «Zarautsoy» nomi bilan atalib kelinmoqda. Zarautsoy ov manzarasidagi turli rasmlarni kuzatish qadim-gi odamlarning hayotiii, turmush tarzini jonli tasavvur qilishga yordam bsradi. Ibtpdoiy odamlar hayotida ovchilik asosiy mashgulot turi bo'lganligi sababli ibtidoiy tasvirlarda ov manzarasi keng o'rinni egallagan²⁶.

Tasviriy san'atning ibtidoiy davrnga mansub na-munalaridan biri Jizzax viloyatidagi Taqatosh nomi bilan atalib kelinayotgan toshdagi tasvir yozuvlardir. Bu tasvirlarda ham fikr, sezgi, amaliy ehtiyoj kabi tuyg'ular aks ettirilgan. Qadimiy tasvirlardan yana biri Zarafshon etaklaridagi «Sarmishsoy» tasvirlarida esa ibtidoiy rassomlar ijodi o'z aksini topgan. Ibtidoiy tasviriy san'at namunalarini umuman qa-dimgi san'atning tiklanishida arxeologlarimizning samarali mehnatlari diqqatga sazovor. Chunonchi, Sarmishsoy rasmlari haqnda A. Muhammadjonov «Qadimgi Buxoro» kitobida shunday qiziqarli fikrlarni yozadi: «Bu ibtndopi tasviriy san'at asarlari Sarmish-son darasipipg ikki yuzida qad ko'targan qoyatoshlarning silliq yuzaspga solingan. Ularning asosiy qismi uchln asboblar vosntasida surunkasiga zarb bilan yoki o'tkir qirrali keskichlar vositasida chizib yoki tarashlangan. Ming yillar osha ularning eng qadimiy nus-xalari quyosh va

---

²⁶ Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. – Т., 1990. –Б. 29.

shamol ta'sirida uniqib qorayib ketgan bo'lsada, choshgoh va kech peshinlarda ko'zga yaqqol tashlanadi.

Sarmishsoy qoyalarida yovvoyi buqalar, shoxlari atrofga butalab ketgan bug'u va bulonlar, elib borayotgan tog' takasi, ohu, to'ng'iz, bo'ri, qoplon, itlar hamda bir-biri bilan olishayotgan yovvoyi va xonaki hayvonlar, shuningdek, ovchilar va ov manzaralari ham tasvirlangan»²⁷.

Qadimgi rassomlar faoliyatida ham kuzatuvchanlik, shakl va chiziqlar orqali bo'layotgan voqealarning xarakterini, mazmunini yoritib bera olish qobiliyatlari ko'zga tashlanadi. Qoyatosh, daralar va g'orlardagi rasmlar mazmunan boy bo'lishi bilan birga xilma-xildir. Ularda turli manzaralar o'z aksini topgan. Umuman bu tasvirlar orqali odamlarning mushtarak tuyg'ulari yuzaga chiqqanligini ko'ramiz. Bu rasmlarda har bir belgi, qoralama yoki shakl o'ziga xos fikrni, hatto sehru jodularni ifodalab berishi bilan qiziqarlidir. Yuqoridagi dalillardan ko'rinib turibdiki ajdodlari-mizning hayotida, turmush tarzida tasviriy faoliyat alohida o'rin tutgan. Zaravutsoy, Sarmishsoy, Qorachar-voqsoy, Ko'ksaroy, Bironsaroy, Taqatosh, Teraklisoy, Jarsaroy, Tutlisoy, Chadaksoy, Sho'rbuloqsoy va boshqa ko'plab qadamjolardagi tasvirlar fikrimiz dalilidir.

O'zbekiston hududi ham insoniyat tafakkuri taraqqiyotining shu jumladan, san'atning qadimgi markazlaridan biri ekanligi arxeologik izlanishlar chog'ida isbotlangan. Ulkamiz hududidan topilgan san'at obidalari, asori-atiqalar bunga yaqqol misoldir. Amaliy hunarmandchilik namunalari badiiy bezaklar ko'payib, boyib borgan bo'lsa, tasviriy san'atning keyingi namunalari kulolchilik buyumlaridagi rasmlarda uchratamiz. Sopol idishlarning formalari asta-sekin murakkablasha boshlaydi va sopol idishlarga tasvirlar, bezaklar tushirilishi badiiy kulolchilik san'atining har tomonlama rivojlanishiga olib keladi. Endi odamlar o'zlari uchun kerakli bo'lgan buyum va ashyolarning formasini nafis shaklda ishlabgina qolmasdan ularga bezaklar, tasvirlar tushirib badiiy jihatdan boyitdilar. Kulolchilik taraqqiyoti loydan ishlangan haykalchalarda ko'ringan bo'lsa, asta-sekin odamlarning diniy e'tiqodi, turli dunyoqarashlari shu haykal tasvirlar orqali

²⁷ Сагдуллаев А. С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. – Т., 1996. – Б. 34.

o'z aksini yanada aiiqroq ko'rsata boshladi. Haykaltaroshlik vaqt o'tishi bilan hayotning ko'p jabhalariga kira boshlagan. Usha qadimgi. turli bezakli tasvirlarda, haykallarda kishilarning ish jarayoni, e'tiqodi, dunyoqarashlaridan tashqari. turmush tarzi ham o'z ifodasini topgan.

Qadimgi odamlar turli dinlarga e'tiqod qilishgan va o'z e'tiqodlarini ilohiylashtirish maqsadida haykallar yaratishgan. Ayniqsa, ana shu haykallarda afsonaviy hayvonlarga xos ramziy obrazlar o'z ifodasini topgan. Utmish san'at namunalarida hayotning hamma qirralari gavdalantirilgan. Kiyim-kechaklardagi, shuningdek, uy jihozlaridagi tasvirlarda ham shunday namualarni kuzatamiz. Bizgacha saqlanib qolgan namunalar esa asosan loydan, tosh, yog'och, fil suyaklaridai ishlangan. Odamlar haykallarga va boshqa tasvirlarga o'z dunyoqarashlari, e'tiqodlarini jo qilishga iptilganlar.

Ajdodlarimizpigg miloddan avvalgi VI asrning ikkinchi yarmiga kelib ahmoniyalar bosqinchiligiga duch kelishi va shu davrdagi Naqshi Rustam, Behustun tas-vir yozuvlari paydo bo'lishi ham Eron va. Markaziy Osiyo xalqlari san'ati bilan bog'liq namunalarni vujudga kelishiga sababchi bo'lgan. Shuning uchun ham tasviriy san'atning ahmoniyalar davriga oid namunalarini qadimgi eronliklarning markaziy shahri Persepol va uning atrofidagi yodgorliklarda uchratash mumkin.

Bu o'rinda tarixchi B. Ahmedovning fikrlari diqqatga sazovordir: «Ayniqsa Persepoldan (Sherozning shimoliy tarafidan taxminan 50 km olislikda joylashgan, 520—450 yillar orasida qurilgan) topilgan yozuvlar va tasviriy suratlar (relflar) zo'r ilmiy qimmatga ega.

...Apadana zinapoyalari ustiga solnngan tasviriy suratlar alohida ahamiyat kasb etadi. Suratlarda (balandligi 3 fut) ahmoniyalar imperiyasiga tobe bo'lgan 23 satraplikdan (mamlakatdai) o'lpop olib kelgan kishilar surati tasvirlangan. Bular orasida baqtriyaliklar (turli idishlar, tsri, mo'npa na tuya bilan) va xorazmliklar (ot va qurol-aslaha bilap) ham bor»²⁸. Bu o'tmish tasvirlari O'zbekiston tasiiriy san'atn tarixi uchun ham ishonchli tsa muhim iamunalardir. Yana shuni alohida ta'kidlash kerakki, Persepoldagi naqshi Rustam, Behustun yozuvlari,

²⁸ Ахмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Т.: Ўқитувчи, 1994. – Б. 49.

haykaltaroshlikka xos relf tasvirlar san'at tarixini o'rganishda asosiy manba hisoblanadi. Bu asarlar me'morchilik tasviriy va amaliy san'atining mushtarak taraqqiy etganidan dalolat beradi.

Ajdodlarimiz tarixi bizdan qanchalik uzoq va ularning diniy e'tiqodlari o'zgacha bo'lganligidan qat'i nazar biz bilan o'tmishni bog'lab turadigan nozik jihatlar bor. U ham bo'lsa, ular yaratgan ajoyib san'at namunalari. Bu o'rinda tasviriy san'at asarlarining o'rni va mavqei alohida diqqatga sazovor. Chunonchi Afrosiyob sharq o'tmishining madaniy markazlaridan biri bo'lib, ko'pgina xalqlarga xos an'analarni aks ettiruvchi san'at namunalariga maskandir. Afrosiyobdan topilgan haykallar, devoriy suratlar ana shular haqida hikoya qiladi. «Afrosiyobda shahar hayotining rivojlanishi So'g'd, Movarounnahr va Markaziy Osiyodagi siyosiy va iqtisodiy hayotning yuksalishi hamda inqirozi bilan muvofiq tarzda kechgan, chunki Samarqand o'sha davr mamlakatlari o'rtasidagi aloqalarning muhim markazi edi. Urta Er dengizi bo'yi va Yaqin Sharq mamlakatlarning Eron orqali Uzoq Sharq, Markaziy Osiyo mamlakatlari, Hindiston, Sirdaryoning quyi oqimidagi shaharlarga, u erdan esa Sibir va Sharqiy Yevropa mamlakatlariga diplomatik, savdo va madaniy aloqalarning asosiy yo'llari Samarqanddan o'tgan. Samarqand jahon savdo va madaniy markazlaridan biri sifatida o'z mavqeini to'la darajada, lekin uzilishlar bilan o'rta asrlarda ham saqlab qoldi», deb ta'kidlanadi Samarqand tarixi kitobida. Xullas, qadimgi so'g'd san'aty ham o'tmishni yanada mazmunli va aniqroq tasavvur qilishimizga yordam beradi²⁹.

Iskandar izi bo'ylab shakllangan tasviriy san'at tarixi o'lkamiz hududida o'zining qimmatli namunalari qoldirgan. Miloddan avvalgi 329—327 yillarda Iskandar qo'shinlari Markaziy Osiyo hududlarini makkorlik va hiyla bilan bosib olganligi tarixdan ma'lum. Iskandar Yunonistondan Markaziy Osiyoga kelgunga qadar ko'plab xalqlarni bosib olgan va o'sha erlarda yunon tili, madaniyati va dini targ'ib qilingan. Ana shuning natijasida ellenlashtirish (yunon-lashtirish) vujudga keladi.

---

²⁹ Ўзбекистон тарихи. Сағдуллаев А., Эшов Б. Таҳрири остида. – Т.: Университет, 1999. – Б. 28.

Ammo, Yunonistonning me'morchiligi, tasviriy san'ati boshqa xalqlarga nisbatan antik dunyoda yuqori darajada bo'lganligini ta'kidlamoq kerak. Mahalliy xalqlar tasviriy-amaliy san'ati bilan ellinlar san'ati o'rtasida uyg'unlashuv boshlangan. Bu uyg'unlashuv uzoq davom etib, ellinlarga xos haykaltaroshlik, devoriy rasmlar, amaliy san'at namunalari, jumladan me'morchilik paydo bo'la boshlaydi. Bunday tasviriy va amaliy san'at namunalari O'zbekistonning o'nlab qadimiy shahar xarobalaridan topilayotganligi diqqatga sazovor. Afrosiyob xarobasidan Iskandar davriga oid haykal va tangalar, kulolchilik buyumlari topilgani ham fikrimiz dalilidir.

Iskandar portreti haqida atoqli olim Ahmadali Asqarov quyidagicha mushohada yuritadi: «Rivoyatlarga qaraganda, uning ikki shoxi bo'lgan emish. U bu sirni xalqdan yashirgan va har safar soch oldirganda sartaroshning kallasini tanasidan judo etgan. Nihoyat, u boshqargan mamlakatda yolg'iz bitta sartarosh qoladi. Uni chaqirib soch oldirish oldidan Iskandarni shoxi borligini hech kimga aytmalikka qasam ichtirgan, aks holda uni o'lim bilan qo'rqitishgan. Sartarosh rozi bo'lib, Iskandarni sochini olgan. U o'z podshohining boshidagi shoxlarni ko'rib taajjublangan va o'z qasamini uzoq vaqt buzishga botina olmagan. Uzoq yillar davomida ichidagi sirini yashira-yashira toqati toq bo'lgan. Nihoyat kimsasiz cho'lga chiqib, bir buloqning yoqa-sida o'tirib, yuragini bo'shatib olish maqsadida suvga qarab, asta-sekin «Iskandarning shoxi bor» deb uch marta takrorlagan. Vaqti bilan haligi buloqdan qamish o'sib chiqadi. Kunlardan bir kun bir cho'pon buloq yoqa-siga yaqinlashadi va uning suvidan totigach, bekorchilikdan zerikib, buloq ichidan o'sib chiqqan qamishdan nay yasaydi. Nayni chalsa undan «Iskandarning shoxi bor» degan ovoz baralla chiqar emish. Shundan Iskandarning shoxi borligini hamma bilgan va uni xalq «Iskandar Zulqarnayi» deb atagan³⁰. Ushbu afsona birgina sharqda emas, balki Iskandarning yaqinlariga ham ma'lum bo'lsa kerak. Ana shu afsonaga ilohiy kuch va qudrat bornsh Iskandar zamonasidan boshlangan: Masalan, 1970 yillarda Afrosiyob arxeologik qazish-malar paytidp Isklpdar surati chizilgan qimmatbaho serdolik tosh topildn. Tosh tirnoq hajmida bo'lib, u Iskandar

---

³⁰ Ўзбекистон халқлари тарихи. I жилд. – Т.: Фан, 1992. – Б. 17.

lashkarboshilarining Samarqandni istilo etish vaqtida yo'qotgan oltin uzukning ko'zi bo'lsa kerak. Ana shu toshga tushirilgan Iskandar rasmiga ikki diadema kiydirilgan. Darhaqiqat, rasmdagi diademaning chekkasidan ikkita shox bo'rtib chiqib turibdi. Bu topilma hozir Samarqanddagi Respublika san'at muzeyida saqlanmoqda³¹.

Iskandar Misrni bosib olganda Misr kohinlari uni misrliklarning Quyosh hudosi Amonning o'g'li deb e'lon qilganlar. Misrliklar am'analariга ko'ra, hudo Amon siymosi ikki shoxli bosh kiyimda tasvirlangan. Misrni egallagan Iskandarga Misr aslzodalari ikki shoxli oltin bosh kiyim kiydirgan bo'lishlari mumkin»³².

Ma'lumki, qadimgi tasviriy san'at, jumladan Iskandar zamonasiga oid tasviriy san'at ellenlar ta'siri ostida shakllangan va taraqqiy etgan. Turli tasvir va shakllar zarb etilgan tanga va taqinchoqlar o'sha zamon noyob ashyolaridir. Sirtiga Artemida (yunoq mifologiyasida ta'riflanishicha Zevs va Letonning qizi, noz-ne'mat hudosi, hayvonot va ovchilik homiysi. Rimliklar uni Diona nomi bilan atashadi) tasviri tushirilgan gemmadagi rasm ham ellenlar davri namunalariга kiradi. Shuningdek, ayni paytda Oybek nomidagi O'zbekiston xalqlari tarixiy muzeyida saqlanayotgan qadimgi kumush (tetradraxma)dagi ralf tasvirlar alohida e'tiborga molikdir. Bu Aleksandr Makedonskiyning tetradraxmasi (tanga puli) bo'lib, uning o'ng tomonida bosh qiyofasi o'ng tomonga burib ishlangan shox tasviri mavjud. Ikkinchi (teskari) tomonida esa o'ng qo'li uzatilgan holatda qush tutib taxtda o'tirgan Zevs aks ettirilgan.

Mahalliy. ustalar va rassomlar yasagan kulolchilik buyumlarida, tanga va taqinchoqlarda, turli ko'rinishdagi haykallarda ham ellenistik an'analar alomatlari mavjud. Zotan, Yunoniston tasviriy san'ati yutuqlari ko'proq xaykallarda, zarb etilgan tangalar va taqinchoqlarda o'zini namoyon qiladi. Bu haykallar ishlanishi va mazmuniga ko'ra yunonlarga xos tasvirlarni aks ettiradi. Bu san'at ashyolari mahalliy xalq bilan yunonlar o'rtasidagi yashash tarzining tobora uyg'unlashib borganligini. ham ko'rsatadi. Markaziy Osiyo, jumladan O'zbekiston san'ati

³¹ Ўзбекистон тарихи. Маърузалар матни. – Т., 2000. – Б. 8.

³² Сагдуллаев А. С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. – Т., 1996. – Б. 45.

tarixida ellenlao va mahalliy xalq san'atining uyg'unlashuvi esa o'ziga xos yangi bosqich bo'ldi.

Utmish tasviriy san'at taraqqiyotnini o'ziga xos qirralari Iskandar vafotidan so'ng tashkil topgan davlatlar tuzumi bilan bog'liq raiishda namoyon bo'la-di. Usha davrda Markaziy Osnyo, jumladan hozirgi Uzbekiston Salavkiylar davlati tarkibida bo'lganligi tarixdan ma'lum. Bu davr haqida saqlanib qolgan haykallar, amaliy bezak san'atidagi tasvirlardan tashqari tanga pullardagi tasviriy namunalari orqali ham tasavvur hosil qilishimiz mumkin. Masalan, bunday namunalarni Antiox I Draxma (tanga pullari)dagi tasvirlarda uchratamiz. Tanganing old tomonida podshoning toj kiygan bosh qiyofasi, teskari tomonida esa kiyimsiz holatdagi Zevsning o'ng qo'lida bir dasta chaqmoq, chap qo'lida qalqon, oyog'i ostida esa burgut, shuningdsk, yunon tilida (Shoh Antiox) degan bitik tasvirlangan³³.

Tasviriy san'atning haykaltaroshlik turi Yunon-Baqtriya va qadimgi Xorazm davlatlari davrida taraqqiy etibgina qolmasdan, goho san'atning boshqa turlariga etakchilik vazifasini ham o'tagan. Baqtriya madaniyatining yana bir xarakterli tomoni shunda ediki, bu davrda amaliy bezak san'atida kichik hajmli tasvirlar keng qo'llanilgan. Oltin va kumushdan ishlatilgan taqinchoqlarning topilishi ulardagi tasvir va bezaklarning boy va jozibadorligi so'zimizga misol bo'la oladi. Hamza Hakimzoda Niyoziy nomli san'atshunoslik instituti xodimlari tomonidan Dalvarzintepada arxeologik qazishmalarni olib borish jarayonida topilgan Shb dona oltindan ishlangan ashyolar Baqtriya davri ustalarining mahoratidan darak beradi.

Qadimgi Xorazm tarixini astoydil o'rgangan olim S. P. Tolstov Jonbasqal'ani «haykallar muzeyi», Tuproqqal'ani esa «Tangalar muzeyi» deb bejiz atamagan³⁴.

Haykaltaroshlik. Grafika rangtasvir qadimgi Farg'ona, Qang' davlatida ham keng ko'lamda rivojlangan. Tasviriy san'at tarixida Buyuk ipak yo'li ta'siri katta

³³ Ўзбекистон тарихи. Маърузалар матни. – Т., 2000. – Б. 17.

³⁴ Ўзбекистон халқлари тарихи. I жилд. – Т.: Фан, 1992. – Б. 112.

bo'lgan, albatta. Buyuk ipak no'lining xalqlar o'rtasidagi san'atni uygulashuviga ta'sir o'tkazganini Kushonlar davri misolida yapada yaqqolroq ko'ramiz. Darhaqiqat, Uzbekistop tasiiriy san'ati tarixining katta bir qismi kushonlar davri bilan chambarchas bog'-liqdir. Bu davrda qadimgi xalqlarning turlicha dunyoqarashlari tasviriy san'at asarlarida o'z aksini top-gan. Bularning birida buddizmga xos belgilar aks ettirilgan bo'lsa, ikkinchi bir namunalarida Zardo'shtiylik e'tiqodi ramzlarini ilg'aymiz. Kushonlar davri san'atining xilma-xilligi bu imperiya juda katta hududni, ko'p xalqlarni birlashtirganligi bilan ham izohlanadi. Kushonlar davrida madaniyat va san'at, yuksak pog'onaga ko'tarilgan. Usha davrga oid san'at ashyolari O'zbekistonning janubidan ko'proq topilgan-ligini alohida qayd qilish kerak.

Kushon podsholigi bu aslida siyosiy tushuncha bo'lib-uning jug'rofiy nomi Baqtriya deb ataladi. Buyuk Baqtriya hududiga oid yaratilgan tasviriy san'at asarlari o'zining go'zalligi, nafisligi bilan olqishga sazovordir. Bu davrda haykaltaroshlik san'atining turli ko'rinishlari keng rivojlangan. Ko'p hollarda haykallarning diniy xarakterga ega ekanligi ochiq ko'rinadi. Baqtriya hududidan topilgan haykalchalarda sevgi, oilaviy baxt, serhosillik «kabi g'oyalar olg'a suriladi. Arxeologik izlanishlar jarayonida Buddaning tik turgan holatidagi, chordona qurib o'tirgan haykallari, hatto yotgan holatdagi ko'rinishlari aks etgan haykallari topilgan³⁵.

Kushonlar davri madaniyatining serqirraligi shundaki, tasviriy san'at, me'morchilik, amaliy san'atning turlari bir-biri bilan bog'liq holda taraqqiy etgan. Bu davrda budda ibodatxonalarining yaratilishi, o'z navbatida, buddizmga xos badiiy bezaklar ishlani-shiga sababchi bo'lgan. Masalan, Dalvarzintepadan topilgan, I asrning ikkinchi yarmiga oid Vima Kadfiz tangasining old tomonida shoh o'ng qo'li mehrob uzra cho'zilgan holda, boshiga yalov tasmali uzun kuloh kiygan holatda tasvirlangan. Olimlarning fikriga qaraganda, bu tangadagi doira

---

³⁵ Ўзбекистон тарихи. Сағдуллаев А., Эшов Б. Тахрири остида. – Т.: Университет, 1999. – Б. 101.

shaklidagi yunon yozuvi «Shohlar shohi Vima Kadfiz Kushon» degan ma'noni anglatadi³⁶.

Eftaliylar, Turk hoqonliklari davrida ajoyib haykallar, nafis devoriy suratlar yuzaga keldi. Utmish tasviriy san'at merosimizning eng xarakterli tomonlaridan biri shunda ediki, ajdodlarimiz boshqa' xalqlar san'atidan ta'sirlanibgina qolmasdan,, ularga o'z ta'sirini ham o'tkaza olgan. Shu asosda xalqlarning uyg'unlashgan, yuksak tasviriy san'at namunalari yaratilganligi tarixdan ma'lumdir. So'g'diyona, Baqtriya, Parfiya, Choch, Xorazm, Qadimgi Farg'ona hududlaridan topilgan qadimiy san'at ashyolari bizga moziy dunyosidan xabar beradi.

Tasviriy san'at tarixini tadqiq qilishda haykaltaroshlik turi alohida ahamiyat kasb etadi. Respublikamiz hududidan ko'plab haykaltaroshlik san'ati ashyolari topilganini biz yuqoridagi dalillarda ko'rdik. Bitta risolada qadimgi haykallar yaratilish jarayonini batafsil o'rganib chiqishning imkoni yo'q. Shuning' uchun ham haykaltaroshlikdagi ayrim namunalarni tahlil qilish orqali ularning mazmunini, badiiy qiymati, ishlanish uslublari, materiali va umuman haykaltaroshlikning san'at darajasida odamlar turmush tarzida tutgan o'rni kabi jihatlarinigina ochib borishga harakat qilamiz. Respublikamiz hududidan topilgan haykallarning tosh, temir, suyak, yog'och, ganch, loy, mis, hatto oltin, kumush kabi turli materiallardan ishlanganligi bu san'at turining nechog'li ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Azal-azaldan ijod ahlining onalarga ayollarga hurmat-ehtiromi yuqori darajada bo'lgan. Qadimgi davr ijodkorlari ham mamont suyagidan, toshdan ayollar, homilador onalar qiyofalarini tiklaganlar. Usha haykallar timsolida odamlarning dunyoqarashi, turli e'tiqodlari o'z ifodasini topganligini e'tirof etmoq kerak. Taxminan eramizdan oldingi ikki minginchi yillarga tegishli qora toshdan ishlangan tumordagi ilon tasviri nafaqat mahoratli ishlanishi bilan, balki asar mazmuniga ma'lum bir dunyoqarash jo bo'lganligi jihatidan ham qadimshunoslar diqqat e'tiborini o'ziga tortadi.

---

³⁶ Пугаченкова Г.А. Ртвеладзе Э. В. И др. Дальверзинтепе – кушанский город на юге Узбекистана. –Т., 1978. с. 37.

Hamza Hakimzoda Niyoziy nomidagi san'atshunoslik institutining muzeyida saqlanayotgan miloddan avvalgi ikki miinginchi yillarga mansub Mirpyudi haykali inson qiyofasi tasvirlangan dastlabki haykallardan biridir.

Haykaltaroshlik san'atidagi barcha talab va qo'nuniyatlarga javob bera oladigan, qiyomiga etkazib ishlangan haykallarning bir turkumi Xalchayonda topilgan. Miloddan avvalgi 1 asrga ond harbiy kishining bosh qiyofasi tasvirlangan haykalda bunday jihatlari yaqqol namoyon bo'ladi, Ma'lumki, inson gavdasining bosh qismini yasash o'ta murakkab jarayondir. Ikki ming yil muqaddam ishlangan bu haykalda bosh skeletning tuzilishi aniq amalga oshirilganini guvohi bo'lish mumkin. Yuz qiyofasidagi, peshona, burun, ko'z, lab kabi a'zolarining shakllari me'yoriga etkazilib ishlanganligidan haykaltarosh mahorat va malakaga ega ekanligi ko'rinib turibdi.

Atoqli olim G. A. Pugachenkova tomonidan olib borilgan chuqur o'rganishlar natijasida Surxondaryoning Denov rayonidagi Xalchayon madaniy yodgorligidan topilgan haykallar O'zbekiston tasviriy san'ati tarixi borasidagi tasavvurimizni bir oz kengaytirdi. Usha haykallarning ko'pchilik qismida buddizmalo-matlarini ko'ramiz. Buddaga oid haykallar va unga e'tiqod qilish qanday paydo bo'lgan, degan savol tu-g'ilishi tabiiy.

Ko'pgina tadqiqotlar natijasi shuni ko'rsatmoqdaki, Amudaryoning eng tor joyi Afg'onistonning hozirgi Hayriton shahridadir. Daryoning bu beti esa Ayritom deb ataladi. Buddaga oid ashyolarning eng qadimiysi ana shu atrofdan topylmoqda. Bu hol, budda dini jumhuriyatimizga shu tomondan kirib kelganligini ko'rsatmoqda. Darhaqiqat, qadimgi madaniy aloqalar, savdo-sotiqalar va shunga o'xshash boshqa vositalar tufayli ajdodlarimizning buddaga e'tiqod qilgan va-killari bo'lgan va ular budda timsolini haykallarda tiklashgan. Ilk bor buddaga oid haykaltaroshlik namunalari ana shu Ayritomdan 1932 yili chegarachilar tomonidan tasodifan topib olingan. Bu haykallarda musiqa asboblari ushlagan uch odam tasviri aks ettirilgan³⁷. U erda arxeolog olim M. E. Masson 1933 yili tsadqiqot ishlarini olib borib, bir qancha haykallarni topishga muvaffaq bo'ladi. Ayniqsa,

³⁷ Сагдуллаев А. С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. – Т., 1996. – Б. 46.

bulardan qo'shnay chalib turgan, ikkita lapakni bir-biriga urib turgan, gulchambar ushlab turgan haykallarni misol keltirish mumkin³⁸.

Qadimgi tasviriy san'at va buddaga oid diqqatga sazovor inshootlardan yana biri Qoratepa yodgorligi-dir. Bu erdan topilgan tasviriy san'at namunalarida dinning o'zig'a xos xususiyatlari, yorqinroq mujas-samlashtirilgan. Shuningdek, Fayoztepadan haykal o'rnatiladigan stupa topilgan. Bu haykaltaroshlik san'ati qoldiqlarida uzoq tarix qa'ridagi bobokalonlarimiz e'tiqodi, dini, mehnat va hayot tarzi aks etib turpbdi. Odamlar dunyoqarashlarining rang-barang ifodasi Dalvarzintepadan topilgan haykallarda o'zgacharoq tarzda namoyon bo'ladi. Ayni paytda Hamza nomidagi san'atshunoslik institutida saqlanayotgan, Dalvarzintepadan topilgan miloddan avvalgi I asrga mansub Devatto (budda personaji) boshi hamda Termizdan 30 km g'arbda joylashgan Kampirtepa yodgorligidan topilgan Buddaning haykallari har tomonlama poyoniga etkazilib ishlangan san'at asaridir. Bu haykallarni badiiy va anatomik jihatdan tahlil qilib uni yaratilgan³⁹. Bir qarashda nafis va nozik xislatlar ifodalangan yuz qiyofasini astopdil kuzatsak, ichki ruhiy kechinmalar bilan burkangan jiddiy va salobatli obraz ko'z oldimizda gavdalanadi. Devatto boshi haykalida sochlaridagi jingalak tasvirlar asarning go'zalligini boyitibgina qolmasdan, ma'naviy va psixologik jihat-yaarini o'zida yashirib turgandek. Kampirtepadan topilgan Buddha haykalining bejirim qiyofasida, esa o'ychan-lik va donishmandlik mahorat bilan tasvirlanganligi haykaltaroshning buyuk san'atkor ekanligidan ham dalolat beradi. Gap haykalning ishlanish uslubidagi yutuqlar haqida ketar ekan, insonning bosh qismi tasvirlangan bu asarlar kalla suyagining anatomik tuzilishi jihatlariga javob bera olishini aniqlab ko'rish maqsadga muvofiqdir. Ma'lumki, rassom va haykaltaroshlar inson bosh qismining konstruktiv asosi— kalla suyagi (cherp) ni mukammal o'rganib chiqadilar Kalla suyagi bosh qism va yuz qismga bo'linadi. Rassomlar portret ishlash jarayonlarida ma'lum qonun-qoidalarga rioya etadilar. Kampirtepadan topilgan «Budda» va Dalvarzintepadagi «Devatto boshi» haykallari bundai

³⁸ Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. – Т., 1990. –Б. 59.

³⁹ Ўзбекистон халқлари тарихи. I жилд. – Т.: Фан, 1992. – Б. 67.

xususiyatlarga to'la amal qilinganiga guvoh bulamiz. Yuz qismiga tegishli ko'z burun lab va enoqlardagi o'ziga xos shakllar hamda holatlar pro-portsional muvozanatlarga javob berish bilan birga-likda aniq, sodda qilib ishlangan. Shuningdek pesho-na dumbog'i, boshning tepa (miya), orqa (miya)'qismi, quloq va boshqa inson bosh qismining barcha anotomik tuzilishlariga to'liq javob bera oladi. Bunday san'at asarlari sirasiga Fayoztepadan topilgan Buddha yoki, Buddha safdoshining bosh qismi Dalvarzintepadan topilgan boshiga toj kiygan Kushon shahzodasi va boshqa o'nlab haykallarni misol keltirish mumkin⁴⁰.

Ovruponing mashhur haykallaridan metodik natura sifatida o'rganilib kelayotgan modellar safiga Kam-pirtepadagi «Budda», Dalvarzintenadagi «Devatta boshi» kabi haykal namunalarining nusxalarini ki-ritishga asos bor. Bo'lajak rassom, haykaltarosh va barcha ixlosmandlar tasviriy san'at asarlarini o'rganishlarida bunday mahalliy materiallardan foyda-lansalar maqsadga muvofiq bo'lar edi. Darhaqiqat, bu borada metodik tavsiyanomalar, qo'llanmalar bilan birgalikda bu haykallardan nusxa modellar yaratish-ning vaqti allaqachon etdi. Zotan, haykaltaroshlikda-gi portret janri ruhiy voqelikpi yangidan aks etti-rib ijod qilayotgan haykaltarosh dunyosi bilan muhr-lanayotgan san'atdir.

Kampirtepa va Dalvarzintepadan topilgan hay-kallar asosan Buddaga oid ekanligi oydinlashdi. Son-sanoqsiz haykal siniqlari bilan to'la Dalvarzintepz arxeolog olimlar fikricha qadimgi Kushon podsholigi-ning markazi bo'lgan ekan.

Buddaga oid haykaltaroshlik «amunalari Tojikistonning Ajinatepa, Shuturtepa, Turkmanistonning g'arbiy chegarasi Bayramalidagi Sulton qal'asi ichidan ham topilgan. Ammo bu san'at asarlari orasida O'zbekistonning janubidan topilgan haykallar hajmi jihatdan qimmatga ega⁴¹.

Jumhuriyatimiz hududidan topilgan Buddaga oid haykallarni Hindiston va boshqa mamlakatlarda yashab Buddaga e'tiqod qiladigan xalqlarning san'atidan o'ziga xos farqlari ham bor, Birinchidan, o'lkamiz hu-dudidan topilgan haykallar loy, gips, ohaktoshlardan ishlangan. Ikkinchidan, haykallardagi obrazlarning

⁴⁰ Ахмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Т.: Ўқитувчи, 1994. – Б. 230.

⁴¹ Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. – Т., 1990. –Б. 102.

tuzilishida erli xalqlar ko'rinishiga xos holatlar yaqqol seziladi. Umumiy o'xshashliklar ham mavjud, bular, asosan haykallarning taqinchoqlarida, jildiroqlarida, belbog'larida va soyalarini belgilashda uch-raydi. Ustalar va haykaltaroshlik san'ati ijodkorlari mahalliy xalqlardan bo'lgan, deb xulosa chiqarish mumkin. Chunki haykallarning yuz tuzilishlari, materiallarning ishlatilishi va boshqa bir qancha holatlari shundan dalolat beradi. Ustalar, san'atkorlar boshqa o'lkalarga borib busan'atning sirlarini o'rganib kelgan bo'lishlari ehtimoldan xoli emas. YOKI o'zga ellardan kelib qolgan san'atkorlar ham bu ishlarda tashabbus ko'rsatgan bo'lishlari mumkin. Arxeolog olimlarning fikriga qaraganda, haykaltaroshlik san'atiga oid! ezma manbalar yo'q bo'lsa-da, mehnat qurollari va hatto us-taxonalar topilmoq-da. Quvadan topilgan Demon boshi tushirilgan tasvirda haykaltarosh inson yuz qiyofasiga bo'rtib chiqqan ruhiy holatni ustalik! bilan ilg'ab olib aks ettirgan.

Umuman, o'lkamiz hududidan topilgan haykaltaroshlik namunalari turli g'oya va mazmunlarga, rang-barang ko'rinishlarga ega. Ana shunday alohida xususiyat ko'ri-nishlar aks ettirgan san'at namunalaridan biri Sa-marqand Afrosiyobidan topilgan, VII—VIII asrlarga mansub ostodon qopqog'iga ishlangan odamning bosh qis-mi haykalidir. Haykalni kuzatib o'rganish natijasida san'atkorning izlanishlari muvaffaqiyatli amalga oshganini ko'rish mumkin. Qiziqarli tomoni shundaki, haykalning yuz tuzilishida o'zbek xalqining afsonaviy qahramoni Nasriddin Afandi qiyofasiga xos nimalar-iidir eslatuvchi jihatlar bor. Haykaltarosh jiddiy izlanish uslubiga ega bo'lishi bilan mahalliy xalq-qa xos obrazni nihoyatda xarakterli chiqishiga muvaffaq bo'lgan. Huddi shuningdek, Samarqandning Toyloq. degan joyidan ostodonning qopqog'idagi ayol boshi haykal tasviri, Varaxshadan topilgan (VI—VII asrlar) ayol qomatining yarmidan ko'proq qismi tasvirlangan haykallar shunday milliy an'analarni o'zida namoyon qiladi. Darhaqiqat, o'tmish odamlari qiyofasi tushi-rilgan haykal portretlarda (u qaysi tabaqa vakili-ga bag'ishlangan bo'lishidan qat'i nazar) voqelik haq-qoniy ifoda etiladi⁴².

⁴² Ўзбекистон тарихи. Сағдуллаев А., Эшов Б. Таҳрири остида. – Т.: Университет, 1999. – Б. 72.

O'zbekiston hududida topilgan osori atiqalar olis tarix sirlarini, uzoq o'tmishdagi ajdodlarimiz tur-mush tarzi, urf-odati, e'tiqodlarini ko'z o'ngimizda obrazlar orqali namoyon qiladi. Jumhuriyatimiz hu-dulida qadimda yashagan turkiy xalqlarimiz ham zar-dushtiylik, budda, iuda, xristian va moniylik kabi dinlarga e'tiqod qilganliklari ma'lum bo'lmoqda.

Ajdodlarimiz tarixi bizdan qanchalik uzoq bo'lma-sin ularni biz bilan tutashtirib turadygan nozik ko'p-riklar bor. U ham bo'lsa san'at va din tarixidir.

Biz ajdodlarimizning madaniyati va san'ati sir-larini o'rganganimiz sari ular qoldirgan izlar ko'zga aniqroq tashlanaveradi. Usha manbalarni o'rganib dunyoqarashimizni boyitamiz. Eng muhimi, tarixiy da-lillar asosida ish ko'ramiz.

Qadimgi tasvirin san'at namunalarini kitobi-mizning oldingi sahifalarida tahlil qilganimizda ham ko'pgina dinlar bilan bog'liq misollarni keltir-gan edik. Yana shunga o'xshash misollarga murojaat qil-moqchimiz. Arxeolog va san'atshunoslarning izlanish-lari natijasida Denov rayonidagi Halchayon qal'adan topilgan shahar hokimining saroyidagi devoriy surat-lar, haykallardan tashqari binoning bir o'ziga xosli-gini alohida ta'kidlash o'rinlidir. Saroy kun chiqar tomonga qaratib qurilgan va olti ustunli ayvondan iborat. Bu esa xalqlarimizning me'morchilik borasi-dagi an'alarining namunasi-dir. Yana shunday qizi-qarli dalil: O'zbekistonning ko'pgina joylarida mu-qaddas olov yongan ibodatxonalar o'rni topilgan. Otash-parastlar ibodatxonasidagi hamma narsa, hatto yonib turadigan olovdan ham juda chiroyln ishlangan. Qizi-qarli tomoni shundaki, san'at ashyolar an'analar bilan uyg'un. Bu an'ana, ya'nn mangu olov yoqish asli yur-timizda rasm bo'lgan. KeGshnchalik butun Ovro'poni ayla-nib yana o'zimizga qaytib kelgan. Hozir haykallar poyi-ga mangu olov yoqmoqdamiz. Biz hozirga qadar diniy merosga begona nazar bilan qarab keldik. Biroq, di-niy urf-odatlar, sajdagohlar, ibodatxonalar hayotiy an'alarimizning ildizlari g'oyat qadimiy ekanini ishonarli dalillar bilan isbot etadi, xalq ijodi hech tinim bnlmay rivojlanganini ko'rsatadi. Umuman, dinlar tarixi tasviriy san'at tarixi bilan chambarchas bog'liq ekanligini jahanning bosh-qa dinlarida ham ko'rishimnz mumkin. Masalan: xristian dinida san'at tarixini dindan ayrp tasavvur qilib

bo'lmaydi. Mu-qaddas kitoblardagp ripoyatlar rangtasvir asarlarida, haykallarda o'z ifodasini topgan. Dindorlar, hukm-dorlar bugortmasi bilap ajoiiib san'at asarlari dunyo-ga kelganki, ular asrlar osha yashab, hozirga qadar qi-shmlarni hanratga soladi.

Markaziy Osiyo, jumladan, O'zbekiston hududida islom dini kirib kelgunga qadar g'oya, fikr, shuning-dek, e'tiqodning barcha ko'rinishlarini faqatgina tasvirlar orqali ifodalagan qadimgi dinlardan biri Monuviylik hisoblanadi. Bu erda masalaning nozik tomoni shundaki, monuviylik e'tiqodida olg'a suril-gan axloqiy va ma'naviy qarashlar faqatgina tasvi-riy san'at namunalari bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Uning asoschisi ham tasviriy san'atning buyuk vakili Moniy edi. Moniy asli Markaziy Osiyo, jumladan qa-dimgi Samarqandda yashab ijod etgan. Uning ta'limo-ti natijasida monuviylik dini bilan bog'liq ulkan tasviriy san'at maktabi yuzaga keladi. Arab bosqin-chiligidan so'ng Moniy (monuviylik e'tiqodn) maktabining vakillari Qashqarga ketib qolishgan. Demak, islom dini an'alariga, aqidalariga, ayniqsa sha-riyat peshvolarining g'oyasiga mos kelmagan monuviylik (Moniy tasviriy san'ati maktabi) va uning vakil-larini asli xitoylik deb ta'riflashlari haqiqatga ziddir.

Sarkarda Qutayba ibn Muslim 712 yilda, Samar-qandni zabt etgan kuni otashparastlar ibodatxonasi oldida yog'ochdan o'yib ishlangan tilla, kumush va qim-matbaho toshlar bilan bezatilgan ko'plab haykallar-ni o'tga tashlaydi. Bu kul orasidan 50 ming misqol (200 kilogrammdan ortiqroq) tilla va kumush yig'ib olishgani haqida ma'lumotlar hozirga qadar ma'lum. Qadimgi diniy an'analarni xalq juda qadrlagani, e'zozlab davom ettirganligini tarixchi Narshaxiy shun-day hikoya qilib beradi: «Duradgorlar va naqqoshlar u yildan bu yilgacha but yo'nib, belgilangan kunda shu bozorga keltirib sotishar va xalq uni sotib olar ekan. Har qachon u but yo'qolsa, sinsa yoki eskirsa shu bozor kuni boshqasini sotib olar va eskisini tashlar ekan»⁴³. Bunday an'alar arablar bosqinidan so'ng bir necha o'n yillar davom etgani turli tarixiy kitoblarda yozib doldirilgan. Xullas, islom madaniyati davrida murak-kabliklar mavjud bo'lishiga qaramasdan tasviriy

---

⁴³ Ўзбекистон халқлари тарихи. I жилд. – Т.: Фан, 1992. – Б. 111.

san'atning turli o'ziga xos kamolotga ega bo'lgan namu-nalari yuzaga keladi. Bu davrda ham tasviriy san'at o'z xarakteri va mohiyati jihatidan islom dini g'oyala-ri bilan boyidi va rivojlandi. Saqlanib qolgan qo'l-yozma kitoblar va tarixnavislar dalolatlariga ko'ra, asosan, tasviriy san'at kitobat san'ati bilan bog'liq holda keng taraqqiy etadi. Yana shu narsa diqqatga sazovorki, qog'oz tayyorlash san'ati Samarqandda arab-lar kelgunga qadar ma'lum va mashhur bo'lgan, shuning uchun ham muqaddas kitoblarning ko'pchilik qismi ana shu Samarqand qog'ozlariga bitilgan.

Diniy va boshqa barcha sohadagi kitoblarning tas-virlar, bezaklar bilan nafis qilib bezatilishi islom madaniyati davridagi tasviriy san'atning katta qismini tashkil qiladi.

X asrlargacha turli qarama-qarshiliklar bo'lishiga qaramasdan ayrim me'morchiliklarda tasviriy san'at qo'llanilib kelindi. IX—XI asrlarda Somoniylar, G'aznaviylar va Saljuqiylar imperiyalari vujudga kelib, ularning markaziy shaharlari Buxoro, G'azna, Marv, Nishopur kabi joylar madaniyat va san'at markaziga aylandi. Ana shu davrda Beruniy, Ibn Sino, Hayyom, Mahmud Qoshg'ariy, Rudakiy, Firdavsiy, Nizomiy kabi allomalarning kitoblariga musavvirlar tomonidan badiiy bezaklar, minyatyura tasvirlar ishlangan⁴⁴.

XI—XII asrlarga kelib esa tasviriy san'at ama-liy bezak san'ati bilan uygunlashgan holda boy zoda-gonlar, hokimlarning qasr va bog'larndagi binolarni devorlarida. shuningdek xonadonlarga keng ko'lamli go'zallik baxsh etib kirib kela boshladi. Umuman, bu davrlar tasviriy san'atining asosiy -qismi bizgacha deyarli saqlanib qolmagan bo'lsa-da u namunalarning ma'lum va mashhurliigi ko'pchilikka sir emas.

San'at tarixining eng katta va o'ziga xos taraqqiy etgan davri bu asosan Temuriylar davri hisoblanadi. U davr san'atining serqirraligi shundaki, ko'p-gina xalqlar o'rtasida shakllangan tasviriy san'at maktablari markazlashgan bir qiyofasini aynan shu Temuriylar davrida tonadi. Turli an'analarga, us-lublarga ega bo'lgan tasviriy san'at maktablarining yaqinlashuvi uyg'unlashgan ilgor

---

⁴⁴ Хайруллаев М. М. Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти. – Т., – Б. 33.

Samarqand maktabi shakllanishiga sabab bo'ladi. Tasviriy san'at namunalari turli o'lkalarda bo'ylab tarqalib ketishi uni to'la xarakterini yoritish imkoniyatini bermasdi. Ammo XIV—XV asrlarga kelib qo'lyozma kitoblarning qayta ko'chirilishi natijasida ko'plab tasviriy san'at namunalari yuzaga keladi va ular kptobat san'atini yanada boyitadi. Bu davrda yaratilgan miniatyuralar-ning katta bir qismi muraqqa, ya'ni albomlarga ishlangan asarlardir. Bu asarlarda asosan shoh, saroy-lardagi hayotiy voqealar tasvirlab beriladi. Muhim tomoni shundaki, bu muraqqa — albomlarga ishlangan miniatyura tasvirlar mustaqil, ya'ni erkin ijodiy tasviriy san'at asarlari hisoblanadi.

Umuman Sohibqiron Amir- Temur davrida tasviriy san'at nihoyatda taraqqiy etganligini ta'kidlash joiz.

Ma'lumki, Temur o'z davrida Samarqandni ulkan madaniyat markaziga aylantirgan edi. Usha zamonlarga oid nafis miniatyura rasmlarning katta qismi Parij, Myunxen, London, AQShning ko'pgina shaharlari-da, Sankt-Peterburg, Maskov, Tehron, Qohira, Afg'oniston, Hindiston, Mo'g'ulistondagi muzeylarda saqlanmoq-da. Bular haqida ko'pgina olimlarning ma'lum dara-jada fikrlari bor. Ammo, Temur davrida yashab ijod etgan tasviriy san'at ustalarining hayoti, faoliyati haqida kitoblar bor-yo'qligi bizga noma'lum. Biroq bu borada ham ko'plab tarixchi san'atshunoslar o'z il-miy farazlarini keltirishadi⁴⁵.

Samarqand tasviriy san'at tarixi juda olis-olislariga borib taqalganini biz kitobimizning bundan oldingi sahifalarida guvohi bo'ldik. Temurgacha bo'lgan davrdagi tasviriy san'atning ilg'or mahalliy vakillari ijodi monuviylik yo'palishiga mansub edi. Usha davrda Samarqand hozirgi Afrosiyob nomi bilan yuritilayotgan xaroba o'rnida edi. Mo'g'ullar istilosidan so'ng u erda yashayotgan xalq, jumladan ijodkorlar Samarqandning Temur davridagi o'rniga ko'chganligi ma'lum. Shunday qilib, Samarqandda sharqona tasviriy san'at maktabini shakllanishiga asos yaraldi. Ammo bu san'at maktabining to'liq shakllanish tarixini Amir Temur madaniy aloqalar o'rnatgan davlatlar va xalqlardan tashqari Samarqandning temuriylargacha bo'lgan tasviriy san'at merosi bilan ham

---

⁴⁵ Amir Temur va Temuriylar davrida madaniyat va san'at. – T.: Faqur Fulom nomli nashriyat, 1996. – B. 24.

bog'liqligi-ni inkor qilolmaymiz. Qadimgi Yunonistondan kelgan Aleksandr Makedonskiy bilan bog'liq tarkib topgan tasviriy san'at borasida oldingi sahifalarda to'xtalgan edik.

Amir Temur davrida ijod etgan tasviriy san'at ustalaridan mashhur ustod Gung taxminlarga qaraganda monuviylik tariqati vakillaridan ta'lim olgan bo'lishi mumkin. Ustod Gung Temur davri tasviriy san'at maktabining asoschisi bo'lgan. Amir Temurning o'zi yashagan davrdagi musavvirlardan buxorolik ustod Jahongir, bag'dodlik Abdulhay va ustod Shamsiddin, tabrizlik Pir Said Ahmad, samarqandlik Ahmad Bog'isha-moliy, Shoh Muhammad Tamimiy va boshqa tasviriy san'at vakillarining Samarqanddagi ijodiy faoliyatini qayd qilish mumkin. Temur faoliyatidan so'ng esa Samarqandda Mirzo Ulug'bek davrida tasviriy san'at yanada rivojlandi. Temuriylar davri nafis tasvirin san'ati haqida o'zlarining «Miniatyura tarixidan lavhalar» kitobida N. Norqulov, I. Nizomiddinovlar shunday hikoya qilishadi: «Devorga surat chizish san'ati Mirzo Ulug'bek zamonida yanada yuqori pog'onaga ko'ta-rildi. Tarixnavislar uning Chilsutun chorbog'ida Chinixona qasrini nihoyatda go'zal qilib qurdirganini yozadilar. Abdurazzoq Samarqandiy Mirzo Ulug'bek ra-sadxonasining xonalari devorlarida to'qqiz osmonning ko'rinishi, osmon gumbazlari darajalari, minut va se-kundlar va hokazo ulushlari tasviriy. etti yoritqich sayyora, sobita yulduzlar, iqlimlar, tog, dengiz, sahro va shularga oid buyum va jonivorlar surati g'oyat na-fis va jonli naqsh etilganini yozadi». Shunday qilib, temuriylar zamonasida sharqona miniatyura san'atini bir qancha maktablari va uning buyuk ijodkorlari yuzaga keldi. Natijada. temuriylar davrida shakl-lengan nafis tasviriy san'atning dovrug'i jahonga yoyildi⁴⁶.

Utmish tasviriy san'ati haqida fikr yuritar ekan-miz bugungi kunda ko'p qo'llanilayotgan miniatyura so'-zining o'ziga qisman to'xtalish lozim. Bu ibora deyarli XIX asr boshlarigacha ishlatilmagan. «Miniatyura»— kntobga ishlangan surat (mo''jaz surat) yoki kichik hajmdagi nafis tasvirlarga nisbatan ishlatilishi an'anaga aylanib qoldi.

---

⁴⁶ Абдуллаев Н. У. Санъат тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1986. –Б. 25.

Pedagog olim A. Sulaymonovning ta'kidlashicha «miniatyura» so'zi to'rt xil ma'poni anglatadi. Ular-dan uchtasini va umumlashtiruvchi lug'aviy ma'nosini bevosita miniatyura san'atiga taalluqli deb qarash mumkin. Ya'ni: umumiy ma'nosi qadimdan qo'lyozma kitoblarning bosh harflarini ranglash, naqshlash uchun ishlatiladigan qizil bo'yoq (kinovar);

— o'rta asrlarda yaratilgan qo'lyozma kitoblariga ishlangan kichik lavha yoki kitobning butun betiga ish-

langan illyustratsiya shaklidagi kichik ulchamdagi-mu'jaz rangli tasvir (rangtasvir);

— kichik o'lchamdagi rangtasvir asari har xil materialga (suyakka, metalga, matoga) nozik, nafis qilib ishlangan ish (asar). Demak, «miniatyura» iborasini qo'lyozma kitobining tarkibiy badiiy-grafik qismi bo'lmish barcha elementlari, xoh u kichik lavha bo'l-sin, xoh butun betni, ayrim holda ikki qo'shni betni egallagan illyustratsiya, naqshinkor tasvirlarga nisbatan qo'llangan ibora deb qarash mumkin.

Shunday qilib, o'tmish tasviriy san'atining shu yo'-sindagi ko'rinishiga nisbatan miniatyura iborasi keng ishlatilib kelinmoqda. Sharq, jumladan Markaziy Osiyo xalqlarining tasviriy san'atidagi miniatyura ham o'ziga xos namunalari ega. Bu borada tasviriy san'atimiz tarixida o'zining noyob namunalari va ajo-yib san'at vakillarini yuzaga keltirgan Hirot «Ni-goriston» (nafis san'at akademiyasi) maktabi jahon tasviriy san'ati maktablari ichida oldingi saflarda turadi. Aynan shu maktabda Kamoliddin Behzoddek buyuk rassom kamolga etgan. Bu maktabning mohiyati va mazmunini aniqroq tushunish uchun uning ma'nosini tahlil qilmog'imiz kerak. «Nigoriston» iborasiga kel-ganda aytish lozimki, bu nigorlar, chehralar, qiyofalar demakdir⁴⁷. Binobarin, ibora mazmuni inson qiyofasi, insonning chehrasini anglatish bilan chegaralanib qol-maydi. Nazarimizda bu ibora tabiat va jamiyatda bo'-layotgan voqea, ko'rinishlarni mohiyatini ochib beruvchi tasvir ma'nosini beradi. Yuqoridagi fikrga tayanib, «Nigoriston» nafis san'at

⁴⁷ Shamsutdinov R. va boshq. Vatan tarixi (XVI-XX asr boshlari); K. 2. : /Mualliflar: R. Shamsutdinov, Sh. Karimov, O'. Ubaydullayev; Ma'sul muharrirlar: O'. Mavlonov, Q. Usmonov. – Taqrizchilar I. Alimov va boshq. – T. : Sharq, 2010. – B. 16.

maktabining ijodiy yo'-nalishini zamonaviy lug'atlarimizdagi tasviriy san'at atamasiga mos desak, maqsadga muvofiq bo'ladi. Biroq, ko'pgina manbalarda aytilgan fikrlar bu mavzuni kengroq tadqiq etishni taqozo qiladi. Masalan, manbalarda «qalamnigor» iborasini ko'p uchratamiz. Bu o'z ma'nosi esa hozirgi «qalamtasvir» atamasiga yaqin. Bundan tashqari «chehrakusho» iborasi ayrim musav-virlarga nisbatan ishlatilgan. Masalan, Kamoliddin Behzodning shogirdi Qosim Ali chehrakusho san'ati-ning ustasi deb yuritilgan. Bu esa bevosita insonning chehrasiga xos ma'no bo'lib, zamonaviy «portret» san'a-ti iborasining mazmuniga to'g'ri keladi.

Hirotda tasviriy san'at gullab-yashnashiga Amir Temur davrida shakllangan Samarqanddagi tasviriy. san'at maktabi zamin yaratgan edi. Ikkinchi grafik tasvirni tahlil qilish orqali o'sha davr tasviriy san'at tarixi mazmunini anglashimiz mumkin.

Samarqandda shakllangan tasviriy san'at maktabi Hirotda orqali jahon xalqlari madaniyatiga ta'sir o'tkazganini alohida qayd etmoq kerak. Olim Naim Norqulovning ma'lumot berishicha, Boysunqur Mirzo Hirotda nafis va tasviriy san'ati anjumani (akade-miyasi) ni tuzgan. . Nomi jahon tasviriy san'ati tarixida muhim. o'rin egallagan Xo'ja G'iyosiddin Ha-raviy, Amrshohiy Sabzavoriy, Mirak Naqqosh, Halil Mirzo Shohruhiy, Sulton Ibrohim, Sultonali Mashha-diy, Mavlono Ja'far Turbatiy Hirotda akademiyasi tash-kilotchilari edilar⁴⁸.

Boysunqur Mirzo Hirotda nafis san'at maktabini yaratishda butun Sharq xalqlari madaniyati durdona-laridan foydalandi. Bu ishda unga otasi Shohruhning qo'shni mamlakatlar bilan keng ko'lamda olib borgan savdo, diplomatik va madanpy aloqalari katta yordam berdi. Xullas, bu maktab Nigoriston nomi bilan ham mashhur bo'ldi.

Sharq tasviriy san'atining yirik namoyondasi, mo'y-qalamining sehri bilan nafosat olamiga nur baxshida etgan buyuk musavvir Kamoliddin Behzodning nomi jahon tasviriy san'ati tarixida alohida o'rinni egallaydi. Afsuski, bizgacha Behzodning hayoti, ijodiy faoliyati haqida juda kam ma'lo'mot saqlanib qolgan.

⁴⁸ Amir Temur va Temuriylar davrida madaniyat va san'at. – T.: Faqur Fulom nomli nashriyat, 1996. – B. 36.

Buning turlicha sabablari bor. Birinchidar, mu-savvir yashagan zamoya hiyla murakkab bo'lib, bu davr allomalari tasviriy san'at haqida batafsil adabi-yotlar yozib qoldirisholmagan. Xullas, Behzod yashagan davrda ham tasviriy san'at ma'lum bir ilm va san'at vakillari, shoh saroylari atrofida e'tiborga tushgan, xolos. Xalq orasida esa tasviriy san'at asar-larining yoyilishiga etarli imkoniyat bo'lmagan. Shun-day qilib, musavvir ijodi. hayoti qalamga olingan manbalar juda oz, hatto Behzodning tug'ilgan yili ha-qida ham munozaralar mavjud.

Tadqiqotchilarning taxminlariga qaraganda, Kamoliddin Behzod 1455 yili Hirotda kosib-hunarmand oilasida dunyoga kelgan. Juda erta etim qolgan. Biroq, uning yoshligi qanday kechgani to'g'risida ma'lumotlarga ega emasmiz. Hatto, O. Usmonovning ta'kidlashicha, «Behzod» rassomning asl ismimi, taxallusimi yoki uning ismi «Kamoliddin»mi—bular hozircha bizga qo-rong'u⁴⁹.

Shunday qilib, mumtoz musavvir Kamoliddin Beh-zodning buyuq san'atkor bo'lib etishishida dastlab ana shu «Nigoriston» tasvirin san'at akademiyasining ta'siri hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. Bu maktab bilan shuhrat qozongan o'z davrining mashhur ustasi musav-vir Mirak Naqqoshning ijodxonasida Kamoliddin Behzod ta'lim olganligi ma'lum. Kamoliddin Behzod yashagan davrdagi Hirot muhiti, jumladan tasviriy «an'atning o'ziga xos shakllanishi musavvirning ijo-diy ravnaqiga hissa qo'shganini yuqoridagi dalillar isbotlaydi. Bu o'rinda yana bir narsani alohida ta'kid-dash kerak. Buyuk bobomiz Alisher Navoiyning rahnamoligi tufayli Kamoliddin Behzodning san'at sir-larini har tomonlama o'rganishiga va o'sib ulg'ayishiga keng imkoniyatlar yaratilgan. Behzod madaniyat va san'atning rahnamosi Alisher Navoiy daxosidan etar-licha bahramand bo'lolganligi ko'pgina adabiyotlarda ta'kidlangan. Uz davridayoq, Alisher Navoiy portreti-ni yaratish borasida Kamoliddin Behzod samarali ijob qiladi. Shuningdek, Navoiyning hayotiga bag'ish-langani va Navoiy portreti tasvirlangan asarlari tu-y>a'yli Hirot madaniyat olamida tanilali. Agta-sekin Behzod Hirotda katta hurmatga sazovor bo'la boshlaydi. U 1487 yili Xuroson hukmdori Husayn Boyqaroning Hirotdagi kutubxonasiga rahbar etib tayinlanadi.

⁴⁹ Абдуллаев Н. У. Санъат тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1986. – Б. 69.

Buyuk rassom sharq allomalari Sharofiddin Ali Yazdiy, Abdurahmon Jbmiy, Amir Xusrav Dehlaviy, Alisher Navoiy, Nizomiy Ganjaviy kabi mutafakkir-¹ larning asarlarini tasvir oqali yanada jonlantirdi, targ'ib etdi. Tadqiqotchilar Naim Norqulov, Ilyos Ni-zomiddinovning «Miniatyura tarixidan lavhalar» nomli kitobida shunday qiziqarli fikr va ma'lumotlarga duch kelamiz: «Shved san'atshunos olimi F. Martin ustod Kamoliddin Behzodning Sulton Husayn Mirzo chorbog'idagi ijodxonasini quyidagicha tasvirlaydi: «Sharq quyoshi Behzod uchun qurilgan shinam hujrani «urga g'arq etadi. Bu erda naqqosh pastakkina qiya kursi (pyupitr) ustida zngashib ishlardi. Kursining tortma xonachalarida shoh asarlar yaratish uchun zarur bo'l-gan hamma narsa muhayyo. Bunday asarlarni Ovrupo sak'at koshonalari jamoalari XV asr Italiya va Niderlandiya musavvirlarining nodir asarlarini qanday tarzda bo'lib qidirgan bo'lsalar, shunchalik ishtiyoq bilan qo'lga kiritishga intilishlari shubhasiz. To'g'ri, Behzod ovrupolik musavvirlarnikidek keng va qulay ustaxona (studiya)ga ega bo'lmagan. Uning ish joyi od-diygina bir hujra bo'lib, oq. marmar devorlari mo-hir sharq xattotlari tomonidan qur'on kalimalari bilan muzayyan etilgan. Hujrada bo'yra to'shalgan. Bur-chakda gilam ustida bir nechta yostiq. Bu mehmon yokn mux-lislar uchun qo'yilgan edi. Hujra orqasi bog', sokin suvli "hovuz, undan nariroq — gulzor va daraxtzor. Shaftolilar pishib, ishkomidagi oltinday tovlangan uzum boshlarn siyrak barglari orasidan mo'ralardi. Hujra atrofida atirgullar chamandek ochilib yotardi. Minglab turli-tuman gullarning qiyg'os ochilganidan ularning bargi ko'zga tashlanmas edi. Shu muhitda Behzod o'tirib, nozik mo'yqalami bilan surat chi-zardi. Nozik mo'yqalami undan ilgari ham, keyin ham hech bir musav-vir Behzodchalik ishla-tishga muvaffaq bo'la olmagan». Behzod va shu davrda uning zamondosh-lari tasviriy san'atda erishgan yutuqlar keyin-chalik butun jahon san'at ixlosmandlari dnqqatiny o'ziga tortdi. Ayniqsa, buyuk musavvir tomoni-dan yaratilgan portret-lar o'z davrida mashhur bo'lib qolmasdan, jahon san'at ixlosmandlari e'tiborini hamon o'ziga jalb qilib kelmoqda. Qamoliddin Behzod tomonidan yara-gilgan XV asrning 80- yillariga mansub Alisher Na-voiy bilan Sulton Husaynning madrasadagi qiyofalari aks ettirilgan miniatyuralar

«muraqqa», ya'ni tasvi-riy san'at albomlaridagi miniatyuralar e'tiborga molik. Bu miniatyuralarda tabiat ko'rinishlari fo-nida ustoz va shogirdlar o'rtasidagi samimiy muloqot-lar payti aks ettirilgandir. Mazkur asarlar ayni paytda Sankt-Peterburg shahridagi Saltikov-Shedrin nomidagi kutubxonada saqlanadi. Umuman, rassom por-tret san'ati borasida bebaho yutuqlarni qo'lga kirit-gan. Jumladan, Alisher Navoiy, Sulton Husayn Boy-qaro, Muhammad Shayboniyxon, Abdurahmon Jomiy portret-asarlari orqali tengsiz san'atkor ekanligini isbotlagan-

Sulton Husayn Boyqaro portretida shohning gav-dasi to'laligicha tiz cho'kib o'tirgan holatda tasvirlan-gan. Asardagi bosh qiyofa va tana gavadasining boshqa bo'laklaridagi garmonik nafis tuzilishlarni ko'pchilik o'quvchilar san'atshunoslik jihatidan tahlil qi-la olmasalar-da, asar har qanday tomoshabinni o'ziga jalb qiladi. 'Kartina markazini aniqlab, oddiy geo-metrik shakllar orqali tahlil qilib ko'rganimizda ham garmonik jihatdan asar mukammal ekanligini gu-vohi bo'ldik. Bunday tahlil portret har jihatdan barkamol bo'lishp bilan birgalikda go'zallik ramzi-ning talablariga javob bera, olishini ko'rsatadi. Bu esa musavvirning tasviriy san'at siru asporlarini mahorat bilan egallab amalda qo'llay olganligini bildiradi. Portretida shohona libosning nihoyatda be-zaklarga boyligi, elka va ko'krak oldi naqshlar bilan bezatilgan alfozda tasvirlanganligiga guvoh bo'lamiz. Bu jihatlarni kuzatar ekanmiz, Behzod zamonasining naqkoshlik san'atiga yana bir bor tan beramiz. Naqshlar bir-biriga shunday uyg'unlashib ketganki, siz uni astoydil kuzatib o'rgansangiz ham qaysi naqshning qaysi nuqtadan boshlanib va qanday nuqtada tugashi-ni topa bilmassiz.

Darhaqiqat, portretida, oddiy bir holat bo'lsa-da, inson tanasiga xos mutanosibliklar musavvir tomonidan g'oyat ustalik bilan ko'rsatilgan. Mutanosibliklar portretning deyarli barcha bo'laklarida o'ziga xosdir.

Kiprik, qosh, qo'l barmoqlari tasviri bir-biriga monand kiyimdagi naqshin bezaklar bilan uyg'unlashib ketgan. Umuman, portret orqali Kamoliddin Behzod o'z davri kishilari va ularning ma'naviy olami ha-qida bizga bebaho ma'lumot qoldirganligi asariing yana bir qimmatli tomonidir. Hozirgi paytda Shvetsiya-ning milliy galereyasida saqlanayotgan bu portretning asl nusxasi shved san'atshunos

olimi F. Martinning shaxsiy kolleksiyasidan joy olgani ma'lum. Uz dav-rida bu portret nafaqat rassomni, hatto Xuroson pod-shosi Husayn Boyqaroni ham mashhur qilib yubordi. Mana shunday diqqatga sazovor portretlardan yana biri 1507 yilda yaratilgan Muhammad Shayboniyxon surati-dir. Bu asarda tizzalariga ikki qo'lini tayagan, chordo-na qurib o'tirgan mag'rur holatda Shayboniyxonning sa-lobatli obrazi gavdalanadi. Ung qo'lida o'q-yoy otganda taqadigan halqa ushlab turgan bo'lib, bu esa uning ma-horatli jangchi ekanligidan dalolat beradi. Oldida-gi siyohdon va shunga o'xshash buyumlar bilim egasi, ma'-rifatparvar kishi ekaplipshi ko'rsatadi. Asar AQSh dagi kolleksionerlar qo'lidadir.

Musavvirning «Sulton Husayn safarda» deb nom-langani yana bir mashhur asarida Husayn Boyqaroning safar chog'idagi holati aks ettirilgan. Otda kelayotgan Sulton va uning atrofidagi mulozimlari, ularning xatti-harakatlari, ayniqsa, gavdalarning to'liq va g'ay-ratli tasvirlangani Kamoliddin Behzodning miniatyura san'atidagi jozibali yutuqlaridandir. Tabiat man-zarasining nafis va no. zik ko'rinishlari, hatto bulut-larning o'ziga xos talqini asar kompozitsiyasining mazmundor bo'lishiga xizmat qilgan. Asarda Husayn Boyqaro o'zi uchun o'rnatilgan saropardagi kelaetgan-payti aks ettirilgan. Umuman, Qamoliddin Behzodning asarlarida san'atning nafis qirralari — bo'yoqlar-ning o'ziga xos ishlatilishi aniq-tiniq ko'zga tashla-nadi.

Musavvir ijodidagi san'atkorlikning siri zamo-naviylikning haqiqiy aks ettmra olganida hamdir. Bunga Kamoliddin Behzod hayotiylik va tabshshlikni samimiy hamda uyg'un ko'rsata olishi bilan erishgan. Rassomning portretlaridan tashqari ko'plab obraz va manzaralarni o'z ichiga olgan asarlarining mushohadasi shunday fikrlarga kelishimizga asos bo'la oladi. 1495 yili Hirotda Nizomiyning «Xamsa»si qayta ko'chiril-gan hamda bunga Kamoliddin Behzod tomonidan bir qancha miniatyura rasmlar ishlangan. Hozirgi paytda Londondagi Britaniya muzeyida saqlanayotgan bu qo'l-yozma va undagi mo''jaz tasvirlar san'atimiz tarixida alohida ahamiyatga ega. Uning shu turkum asarlaridan biri Machit qurilishi kompozitsiyasi diqqatga sazovor-dir. Bundan tashqari, «Xamsa»ga ishlangan «Iskandar va etti dogaishmand» nomli mashhur asari o'ziga xos bir

badiiy qiymat kasb etgan. Asarda donolik, zukkolik inson tafakkuriga xos falsafiy qarashlar timsolla-ri bilan birga, me'morchilikdagi amaliy bezak san'a-ti, sharqona muhitga xos go'zal va nafis turmush man-zarasi jozibali tasvirlangan. Tabiat quchog'ida sharq allomalarining an'anaviy davra suhbatlari aks ettiril-gan. Bu suratdagi har bir obrazda kamtarona takalluf, zukkolik kabi nozik insoniy xususiyatlar yaqqol sezilib turibdi. Ayniqsa, suhbatdoshlarning bir-biriga o'ta hurmat bilan muloqotda ekanliklari tomoshabinda o'zgacha hayrat uyg'otishi tabiiy.

Hirotda shakllangan nufuzli san'at maktabida Kamoliddin Behzod o'nlab musavvirlarga ustozlik qil-di. Umuman, Behzod ijodining olamshumulligi shundaki, u o'lmas maktab yarata oldi. Uning ijodidan ilhomlangan Qosim Ali, Sulton Muhammad. Muzaffar Ali, Yusuf Mullo, Rustam Ali, Mirsaid Ali, Mahmud Muzahhib, Abdullo kabi ko'pgina musavvirler miniatyura san'ati va kitobat san'ati ravnaqi uchun xizmat qil-dilar⁵⁰. Xullas, buyuk musavvir ijodida shunday nuqtalar borki, ularni kuzatib san'at asarlari faqat tashki dunyoni bilish uchungina yaratilmasligini uqasiz. Bu asarlar odamlarda his-tuyg'u qo'zg'atadi. Zamonaga, davr tartibotlariga nisbatan munosabatni shakllantiradi. Behzod va uning ilg'or zamondoshlari ijo-ditsa dunyoviy mavzu etakchi hisoblangan. Bu maktab ijodkorlari islomdan avvalgi davrlarga xam nazar tashlay olganlar. Shundan ilxomlanib, ulao o'z zamon-lari mafkuralariga zidroq bo'lsa-da, dadil faoliyat olib borganlar.

Miniatyura va kitobat san'ati. Sharq xalqlari madaniyati tarixida miniatyura va kitobat san'atini ayri tasavvur qilish mumkin emas. Utmishdagi qo'lyozma va kitoblarning sahhoflik (muqo-vasoz, sahhifalarni to'plab kitob holiga keltiruvchi) san'atidan tasvir beruvchi (kitob mazmuni bilan bog'lab surat chizish, suratlash) ustasigacha bo'lgan barcha vakillari qo'lyozma kitobning har jihatdan mazmunga boy bo'lishi uchun san'atkorona mehnat qilishgan. Al-batta, har bir san'at ustasi rassomona ijod qilgan. Shuning uchun ham ular yaratgan har bir bezak, tasvir go'zallikni, ezgulikni o'zida mujassamlashtiradi. Qo'l-yozma kitoblardagi

---

⁵⁰ Амир Темур ва Темурийлар даврида маданият ва санъат. – Т.: Фафур Фулом номли нашриёт, 1996. – Б. 156.

naqshlarda tabiat bag'ridagi gul va daraxtlar va boshqa turli mavjudotlarning rangi> shakli o'z aksini jamlashtirganini ko'rampz- Shu o'rin-da, kitobat san'ati ustalarining o'z davridagi atama-si, ya'ni nomlanishi hamda ular bajargan vazifalari va faoliyati haqida to'xtalmoq joiz.

1. Varroqlik — kitob tuzish uchun qog'oz tayyorlovchi.
2. Sahhof — muqovasoz, sahifalarni to'plab kitob holiga keltiruvchi.
3. Tasvir — surat chizish, suratlash (musavvir).
4. Tazhib — oltin rang bilan naqshlash.
5. Tajlid — qimmatbaho kitoblarga charm yoki bosh-qa bir qimmatbaho matodan jild yasash.
6. Vassol — to'zigan kitoblarni qayta tiklovchi (res-tavrator) ta'mirlovchi.
7. Zarafshon — sahifalar hoshiyasi va yozuv oralari-ga oltin va kumushrang purkab bezatuvchi⁵¹.

Yuqorida ko'rsatilgan vazifalar ado ztilganidan so'ng kitoblar bitish ishi nihoyasiga etkazilgan hisoblanadi. Huddi shu jihatdan Nizomiyning «Xamsa»siga ishlangan rasmlar tasviriy san'at tarixida alohida o'rinda turadi. Bu kitobga san'atshunoslar fikriga qaraganda, 2000 dan ortiq miniatyuralar bag'ishlangan.

Nizomiy «Xamsa»siga ishlangan san'at asarlarining katta qismi Qamoliddin Behzod zamonasidagi «Nigoriston» maktabining mahsulotidir. Bu miniatyuralardagi nozik tasvirlanishlar chuqur psixologik xarakterga ega. Nizomiy «Xamsa»si voqealaridan ta'sirlanib u davr rassomlari kitobga moslashtirilgan tasvir yaratish bilangina cheklanmaydilar. Balki har bir miniatyura kitobdagi voqealarga bog'lansada, o'ziga xos mustaqil asar sifatida shakllanadi ham. Qo'lyozmaning deyarli ko'pgina sahifalari juda nafis, zarrin va rangdor bo'yoqlarda ishlangan. Umuman, bunday kitoblarga ishlangan miniatyura tasvirlar va ularnichg badiny bezatilish jarayoni ko'p vaqt talab qilgan. Chunki bu kitoblar ma'lum bir shoh saroylari va uning vakillari uchun qayta ko'chirilgan. Ana shu jarayonda o'z davrining musavvirlari bu qo'lyozmalarni imkon qadar tasvirlar bilan boyitishga harakat qilganlar. Nizomning «Xamsa»siga Hirotdagi san'at

---

⁵¹ Абдуллаев Н. У. Санъат тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1986. – Б. 156.

ustalaridan tashqari Sheroz, Isfaxon, Buxoro va Hindistonning bir qancha iqtidorli musavvirlari tasvir ishlaganlar. u kytoo-ni har jihatdan mazmun va go'zallikka boi bulishida o'z hissalarini qo'shganlar. Kitobat san'ati haqida so'z ketar ekan, Alisher Navoiy asarlariga ishlangan rasm-lar va badiiy bezaklarning qimmatini alohyda ta'kid-lamoq kerak. Navoiy asarlariga ishlangan miniatyura-lar mavzusi mazmunan kengayib boradi. Bu esa shu davr tasviriy san'atining nihoyat darajada gullab-yashnaga-nini ko'rsatadi. Miniaturachi rassomlar ijodida inson qiyofasi, tabiatning, turli jonivorlarning ko'rinish-lari yuksak did, o'ta mahorat bilan ishlangan. Alisher Navoiy ilm va san'at vakillariga har tomonlama rah-namolik qiladi. Ko'plab allomalarning kitoblarini qaytadan ko'chirtiradi.

Navoiy davrida Hirotida xattotlik san'ati namoyan-dalari Mir Ali Tabriziy, Sulton Ali Mashhadiy, uning shogirdlari Muhammad bin Nur, Darvesh Muhammad Toqiy, Sulton Muhammad. xandon, Darvesh Muhammad Samarqandiy, Abdujamil kabilar faoliyat ko'rsa-tishgan. Bular orasida Sulton ul-xattoton, Qiblat ul-kuttob nomini olgan Sulton Ali Mashhadiy alohida o'rin egallaydi. Alisher Navoiy qo'lyozma kitoblariga ishlangan suratlarda shoirning ma'naviy qiyofasi o'z aksini to'la-to'kis topganini ko'ramiz.

Albatta, bu o'rinda, Navoiy portreti qaysi rassom-lar tomonidan yaratilganligi ham katta ahamiyatga ega. Uzbek she'riyatining sultoni Alisher Navoiy obrazini Kamoliddin 'Behzoddan tashqari Mahmud Muzahhib tas-virda yaratgan.

Mahmud Muzahhib XV—XVI asrlarda Hirot va Buxo-roda yashab ijod etgan. Miniaturaya san'ati ustasi Mahmud Muzahhib asli Hirotida Kamoliddin Behzod qo'lida ta'lim olgan. Uz o'rnida Buxoro miniatyura maktabining rivojlanishiga hissa qo'sha olgan rassom Muzahhib ijo-diy faoliyati ham tasviriy san'at tarixida alohida ahamiyatga ega. Ma'lum bo'lishicha, XVI asrning 40—70-yillarida Mahmud Muzahhib ijodi gullab-yashnagan. Ayni shu davrda Buxoro tasviriy san'ati ravnaq topdi. Markaziy Osiyo miniatyura va kitobat sai'atining mar-kaziga aylandi. Kamoliddin Behzoddan so'ng nafis tasviriy san'atning davomchilari sifatida Mahmud Mu-zahhibning faoliyati Buxoro sap'atkorlari

ijodiga o'z ta'sirini o'tkazdi. Endi bu erda ishlangan rasmlar, ko'-chirilgan kitoblar har jihatdan o'zining mukammal maz-muniga ega bo'la boshladi. Musavvirning ijodidagi rang-barang yutuqlar, kompozitsiop echimlardagi o'zita xos nafisliklar uni Hirot nafis san'at maktabini o'taganligini ko'rsatadi. Mahmud Muzahhib ham Ali-sheer Navoiy dahosidan bahramand bo'lganligi sir emas. Xullas, miniatyura san'atining mohir ustalaridan bi-ri bo'lmish Mahmud Muzahhibga Alisher Navoiyning siymosini tasvirlash Buxoroda nasib etgan. Bu rassom tomonidan ishlangan Navoiy portreti ayni paytda Eronning Mashhad shahridagi Osmoni Quddus majmua-sida saqlanmoqda. Portretning qimmatliligi o'z zamo-nasiga xos an'anaviy miniatyura uslubida yaratilgan-ligidadir. Yana shuni aytish kerakki, asar muallifi Alisher Navoiyni o'z ko'zi bilan ko'rgan va Qamoliddin Behzod ustozligidagi nafis san'at maktabini o'ta-gan. Mazkur portret Navoiy zamonasidan bir oz keyin yaratilgan bo'lsa-da, yuqoridagi dalillar unin. g haqi-qatga yaqinligini aynan ta'kidlab turibdi. Bu obrazda gavdalangan ochiq chehrali qiyofani Behzod va unga o'xt shash boshqa rassomlar asarlarida ham uchratish mum-kin. Bu mashhur portretida keksa va nuroniy chehrasidan iliq tabassum balqib turgan buyuk bobomiz Alisher Navoiyga xos o'ta zukkolik hamda donolik yaqqol ko'ri-nib turibdi. Asarda Navoiy hassaga qo'llari bilan tayangan holda tasvirlangan. Portretning o'ziga xos ish-laiishi, Navoiy yuz qiyofasining mukammal va to'laqonli tasvirlanishi Mahmud Muzahhibning mahoratli san'-at ustasi ekanligidan dalolat beradi. Asarning yuqori qismida «Surati Amiri Qabir Mir Alisher» degan bi-tiklar bor. Pastki burchakda esa Mahmud Muzahhibning nomi zikr etilgan. Portretni diqqat bilan kuzatgani-mizda Navoiyning ma'noli ko'z qarashlaridai u kimningdir suhbatini tinglayotgandek tuyuladi.

Bu asar dastlab 1931 yilda Londonda bo'lib o'tgan ko'rgazmada namoyish etilgan. Uning hajmi uncha katta bo'lmay 16x7 sm. li miniatyuradir⁵². Xullas, mazkur port-ret benazir, qimmatli shohona asarlardan biri hisob-lanadi. Bu asar ilmiy, tarixiy jihatdan o'tmish tas-viriy san'atining namunasi sifatida ham ulkan ba-diiy-estetik qimmatga ega.

⁵² Amir Temur va Temuriylar davrida madaniyat va san'at. – T.: Faфur Fулом номли нашриёт, 1996. – Б. 115

Mahmud Muzahhib Hirotda shakllangan tasviriy. san'at maktabini Buxoroda davom ettirishga harakat qildi. Bu borada uning shogirdlaridan Abdullo va oosh-qa shu kabilarning ijodi ham diqqatga sazovordir. Shunday qilib, sharq gasviriy san'atining namoyanda-lari yaratgan bir qator asarlar Buxoro miniatyura mak-tabiga tegishlidir.

Noyob qo'lyozma kitoblarga ishlangan miniatyura san'atining katta bir qismi Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» kitobiga zarb etilgan. Atoqli adabiyotshunos olim Hamid Sulaymonovpning sa'y hara-katlari evaziga «Boburnoma»ga ishlagan bebaho mi-niatyura rasmlar alohida kitob holdida pashr qilingan. Unda jamlangan suratlarining birinchisi XVII asr bosh-larida ishlangan xushta'b shoirona qiyofadagi Zahirid-din Muhammad Bobur siymosidir.

«|Boburnoma»ga ishlangan bebaho rasmlarning yarati-lishida Bobur avlodlarini (o'g'li va nabiralari) roli juda kattadir. Boburning o'g'li Humoyunnipg tasviriy san'atga ishtiyoqi juda baland bo'lib, bu borada u mu-savvirlar faoliyatini nihoyat darajada qadrlagan. Shuning uchun ham u o'z davrining eng ilg'or rassomlari-ni doimo atrofiga to'plashga intilgan. Shu jumladan, Kamoliddin Behzodning shogirdi Mir Said Ali Tabri-ziy va Hoja Abdusamad Sheroziyni 1550 yillarda o'z saroyiga olib borishga erisha oladi. Ana shu ikki buyuk tasviriy san'at ustasi boburiylar miniatyura san'a-tining shakllanishi va ravnaqida juda katta rol o'yna-gan- Hamid Sulaymonovnipg hikoya qilishlaricha bobu-riylar davri hind miniatyuralari temuriylar va safaviylarpnkidan o'z badiiy uslubi, estetik normalari bilan aniq ajralib turadi. Sharq miniatyuralarining shartliligidan — kichik bir sathda (kitob varag'i sat-hida) butun bir voqeani yoki epizodlar turkumini tas-virlash zaruriyatidan —«Boburnoma» rassomlari mohir-lik bilan foydalanganlar. Murakkab voqealarni to'liq ifodalash uchun dastlab ular uch-to'rt epizodga ajrati-ladi. Har bir epizod bo'yicha mustaqil kompozitsiya yara-tiladi. Ular kitob sahifasining pastidan yuqoriga qa-rab joylashtiriladi. Har bir kompozitsiya tarkibiga kiradigan manzaralar arxitektura elementlari, tog'-lar, adirlar, daryolar, o'simliklar yoki matn parchalari yordamida bir-biridan ajralib turadi. Ayni vaqtda, har bir kompozitsiya o'z mustaqilligini saqlagan holda bir-biri bilan mantiqiy

bog'lanib, asar mazmunini ochib beruvchi bir butun polotnoni tashkil qiladi. Masalan: Boburning o'z singlisi Xonzodabegim bilan uchrashuvi (7- miniatyura) to'rt planda berilgan. Birinchi planda — Bobur va uning kuzatuvchisi Muhammad Ko'kaldoshlarning otini xizmatkor ushlab turgani; yekin-chisida—>Bobur va Muhammad Ko'kaldoshning Xonzoda-begim bilan suhbat; uchinchisida — yuqorida o'ng tomon-da, saroyning ko'rinishi; to'rtinchi planda esa Hindiston tabiati berilgan.

Umuman, boburiylar davri tasviriy san'ati rang-barang va sermazmundir. Musavvirlar sharq an'analarini har jihatdan o'zlashtirgan holda Hindistonda ma'lum va mashhur bo'lgan boburiylar sulolasi vakillari siymolarini tasvirlarda muhrlashga erisha olganlar. Boburiylar madaniyat, tasviriy san'at borasida Markaziy Osiyo bilan bog'lanib turishga doimo in-tilishgan. Ular Markaziy Osiyodagi etuk san'atkorlarni jalb qilish istagida bo'lganlar. Ana shunday miniatyura sap'atining mohir ustalaridan yana biri Muhammad Murod Samarqandiydir.

1556 yilda xattot Hamadoniy tomonidan Xorazm hokimi Eshmuhammad uchun Firdavsiyning «Shohnoma» asari ko'chirilgan bo'lib, bu asardagi 116 ta nafis miniatyura rasmlari ana shu Muhammad Murod Samarqandiy tomonidan bajarilgan. Bu qo'lyozma kitob va undagi miniatyura rasmlar Abu Rayhon Beruniy nomli " sharq-shunoslik institutida saqlanadi⁵³.

Samarqandiy ijodi o'z xarakteri va mazmuni bilan serqirra ko'rinishlarga ega. Musavvir o'z davrighacha bo'lgan tasviriy san'at ustalarining an'ana va uslublari bilan chegaralanib qolmasdap yanada chuqurroq izlanishlar olib boradi. U chizgan miniatyuralar oddiy ko'rinishlarga ega bo'lsa-da, mohiyati nozik va ustalik bilan ochib beriladi. Bunga «Shohnoma» asaridagi miniatyura tasvirlari misol bo'la oladi.

XVII asr boshlaridagi tasviriy san'atda ham Muhammad Murod Samarqandiy ijodiga xos an'analar davom etganini ko'rish mumkin. Bunga Sankt-

---

⁵³ Shamsutdinov R. va boshq. Vatan tarixi (XVI-XX asr boshlari); K. 2. : /Mualliflar: R. Shamsutdinov, Sh. Karimov, O'. Ubaydullayev; Ma'sul muharrirlar: O'. Mavlonov, Q. Usmonov. – Taqrizchilar I. Alimov va boshq. – T. : Sharq, 2010. – B. 64.

Peterburg-ning Saltikov-Shchedrin kutubxonasida saqlanayotgan «Shoxnoma»ga ishlangan miniatyura rasmlar yaqqol mi-sol bo'la oladi. Afsuski, uning muallifi noma'lum. San'atshunos olimlarning fikrlariga qaraganda, bu rasmlarni ishlagan musavvir Samarqandiyning shogird-laridan biri bo'lishi mumkin.

XVII asr miniatyurasidagi portret san'atining ma-horatli ustalaridan bo'lgan Hoja Muhammad musavvir, Davlat Muhammad, Nodir Muhammad kabi rassomlar haqida ba'zi manbalarda ma'lumotlar uchraydi. Ayniq-sa, Hoja Muhammad musavvir o'tmish Hirot, Samarqand» Buxoro maktabi an'analarining davomchisi ekanligi ta'kidlanadi. XVII asr tasviriy san'ati me'morchilik-da ham keng ishlatilganligini ko'rishimiz mumkin. Bu borada, ayniqsa, 1619—1635 yillarda qurilgan Samarqanddagi Sherdor madrasasi peshtoqiga ishlagan tas-virlar katta e'tiborga egadir. Bu bipo peshtoqining naqshinkor kompozitsiyasi bilan uyg'un tasvirlangan of-tob fonida ohuga tashlanayotgan sherning surati jozi-bali bir ko'rinishda aks ettirilgan. Sher va. ohuning tasviri chiroyli shakl, aniq mazmun va ko'rinishga ega bo'lib qolmasdan, tabiat olamining siru asrorlarini eslatayotgan ramziy belgiga ham o'xshab ketadi. Keyingi davr miniatyurachi rassomlari haqida ma'lumotlar juda kam bo'lsa-da, ular yaratgan asarlar ho-rijiy davlatlardagi ko'pgina muzey va kutubxonalar-ning qimmatli xazinalari sifatida saqlanib kelmoqda.

XVIII—XIX asrlarda ijod qilgan tasviriy san'at ustalaridan Muhammad Muqim, Ahmad Kalla, Ahmad Donish, Mulla Husniddin, Mulla Ortiq, Rahmatiy, Ib-rohim Davron kabi rassomlar faoliyati e'tiborga mo-likdir. Masalan, O'zbekiston sai'atshunoslik institu-tida saqlanayotgan XIX asr boshlarida Ahmad Donish tomonidan ishlangan «Majpun sahroda» deb atalgan miniatyura o'lkamiz tabiat manzarasini aks ettirishi bilan alohida qimmatga ega. Huddi shuningdek, XIX asr miniatyura san'atining xarakterini Ahmad Kalla ish-lagan rasmlarda ham ko'ramiz. Xulosa qilib aytganda, bu davrda ham O'zbekiston tasviriy san'ati keng miqyosda taraqqiy etgan.

2. 2. Sovet davri va mustaqillik yillarida tasviriy san'atni shakllanish.

XX asr boshlarida O'rta Osiyoning Rossiya tomonidan bosib olinishi, san'atda ham o'z ifodasini topdi. Buni dekorativ amaliy san'at asarlaridagi kompozitsiyalarda, ularning syujet va motivlarida, real hayotning tasvirlanishida, voqe'likni ustalar tomonidan real tasvirlashga intilishlarida ko'rish mumkin. Bunday o'zgarishlar rus va o'zbek me'morchilik san'ati an'alarining bir-biriga yaqinlashishi va qo'shilishi natijasida paydo bo'lgan yangi uslublarda ham namoyon bo'la boshladi. Realistik dastgoh san'ati maydonga keldi. Buni birinchi bo'lib, XIX asrning 40-yillaridan boshlab O'rta Osiyoga kela boshlagan rus badiiy maktabining talabalari boshlab berdilar. Bu borada rus rassomlari A. Karazin, I. Kazakov, S. P. Yudin, R. Zommer, 1886 yilgi ko'rgazmada toshkentlik To'xta-Sodiq Xo'jaevning alebstrdan yasagan ot va kiyik haykalchalarining qo'yilishi, 1915 yil bosmadan chiqqan S. Siddiqiyning "Ko'ro'g'li" epik poemasiga ishlangan grafik illyustratsiyalarining yuzaga kelishi davr taqozosi edi. O'zbekistonda san'atni targ'ib etish, ko'rgazmalar uyushtirish, muzeylarni milliyashtirish kabi ishlar amalga oshirildi. 1918-20 yillarda Toshkent, Samarqand shaharlarida badiiy maktablar ochildi⁵⁴. Ularga ko'plab mahalliy yoshlar jalb etildi. Bunda rus va boshqa milliy rassomlar faol ishtirok etdi. Shu bilan birga o'zbek xalq san'atini o'rganish orqali rassomlar haqiqiy milliy san'at namunasini yaratishga, o'z asarlarida davrning muhim voqealarini aks ettirishga harakat qildilar. Shunday rassomlardan biri O. K. Tatevosyan bo'ldi. Korovinning shogirdi bilan bu rassom 1915 yil birinchi bor O'zbekistonga keldi. Uning serjilo tabiati, boy me'morchilik yodgorliklari yosh rassomni o'ziga mahliyo etdi. O'zbekistonda o'z ijodiy izlanishlari uchun katta imkoniyatlar borligini his qilgan rassom o'qishni bitirgach, butunlay O'zbekistonga ko'chib keldi va o'zining sermahsul ijodini boshladi, yosh rassomlarga murabbiylik qildi. Uning ilk ijodidagi asarlar asosan Samarqandga bag'ishlangan. Gavjum ko'chalar, noz-ne'matga boy bozorlar, choyxonalar rassomning ko'pgina asarlarining mazmunini tashkil etdi. Xalq milliy san'at

⁵⁴ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилги даврида / Таҳрир хайъати: (Раис А. Азизхўжаев). Содиқов Қ., Шамсутдинов Р., Равшанов П., Усмонов Қ. ва бошқалар. – Тошкент: Шарқ, 2000. –Б. 142.

namunalarini o'rgandi. Asarlarida O'zbekistonda bo'layotgan o'zgarishlarni, odamlarning mehnatga bo'lgan munosabati badiiy ifodasini topa boshladi. O'sha yillari O'zbekistonda bir qator iste'dodli rassomlar yashab ijod qilganlar. Bular ichida Farg'onada tug'ilib o'sgan Aleksandr Volkovning asarlari juda rang-barang va falsafiy mazmunga boy. Voronejdan kelgan va butun umr Toshkentda yashab ijod qilgan Usto Mo'min (Nikolaev) bir qator ajoyib nafis, lirik, shoirona asarlar yaratdi. Davr kayfiyati, kishilarning hayotga bo'lgan yuksak munosabati uning asarlarida o'zining haqiqiy poetik ifodasini topdi. Uning shunday asarlari ichida "Bahor", "Bedanaboz", "Do'stlik», «Muhabbat", "Kuyov", "Choyxonachi" kabilardir⁵⁵.

O'zbekistonda samarali mehnat qilgan rus rassomlaridan biri Pavel Petrovich Benkov edi. U o'zbek san'atining rivojlanishiga, milliy kadrlar etishib chiqishiga katta hissa qo'shdi. U Buxoro, Xiva, Samarqand haqida juda ko'p polotnolar ishlagan. Bular asosan yarim manzara va yarim maishiy janrda bo'lib, ularda rassom kundalik xalq turmushini qadimgi nodir me'morchilik fonida ustalik bilan tasvirlaydi. Ajoyib ayollar obrazini ham yaratadi. "Dugonalar", "Dutorchi qiz" deb nomlangan asarlar do'stlik mavzusida yaratgan yirik asarlaridir. 20-30-yillardan boshlab milliy rassomlar ko'rina boshlandi. Ular o'zlarining dastlabki asarlari bilan respublika badiiy ko'rgazmalarida ishtirok etib, badiiy hayotni yanada jonlantirdilar. Bu yillarga kelib san'at mavzusi kengaydi. Do'stlik, tinchlik, mehnat go'zalligini kuylovchi asarlar yaratildi. Iste'dodli yosh rassom Bahrom O'amdamiyning "Ish tugadi" deb nomlangan kartinasi shu davrda kishilar ongida sodir bo'lgan o'zgarishlar o'z ifodasini topdi. Shu bilan birga Lutfulla Abdullaevning "Yosh shoir uyidagi uchrashuv" deb nomlangan asar yoshlar orasida san'at va ma'rifatga intiluvchi yoshlarning fazilatlarini ochib berishga bag'ishlangan. Bu yosh rassomlar O'zbekiston san'atining taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shdilar.

Ikkinchi jahon urushi yillari o'zbek rassomlari uchun katta sinov bo'ldi. Ular g'oyaviy jihatdan chiniqdilar. Ular front g'alabasi uchun rag'batlantira

---

⁵⁵ Ўзбекистон тарихи. (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида). – Т.: Ўқитувчи, 1994. – Б. 54.

oladigan asarlar yaratishga harakat qildilar. Urush yillarida O'zbekistonga evakuatsiya qilingan Moskva, Leningrad, Kiev, Xarkov badiiy institutlari, ular bilan birga kelgan etuk san'atkorlar - D. Moor, V. Favorskiy va boshqalar respublika badiiy hayotini jonlantirishga ko'maklashdilar. Urush tugagach, tinchlik yillari o'zbek san'ati ham o'z rivojlanishida yangi bosqichga qadam qo'ydi. Inson go'zalligi, tabiat ulug'vorligi rassomlarimiz polotnosida o'z ifodasini topa boshladi. Bu urushdan keyingi yillarda yaratilgan A. Abdullaevning A. O'ldoyatov portreti, T. Oybek, L. Abdullaevning "Qahramonni kutib olish", O'. Tansiqboevning "Qayroqqum GESida tong", R. Ahmedovning "Onalik o'ylari", R. Timurovning "Samarqand", Yu. Elizarovning "O'zbekiston san'atkorlar guruhi portreti", N. Karaxonning "Oltin kuz", V. Fadeevning "Soqchi ayol", M. Saidovning "Xirmonda", Ch. Ahmarovning devoriy rasmlari va boshqalar o'zbek san'ati tarixida o'zlarining munosib o'rnini egallaydi. Respublikamiz rassomlari bu davrdan boshlab, barcha ko'rgazmalarda faol ishtirok etib, san'atimiz ta'sirchanligini ortib borayotganini namoyish ettilar. Bizning rassomlar ko'plab ko'rgazmalarda qatnashdilar. 60-70 yildan boshlab, o'zbek san'ati yangi pog'onaga qadam qo'ydi. Bu davrda faqat keksa rassomlar ijodidagina emas, balki yoshlar ijodida ham yangi ifoda vositalarini izlash, asarlarini talqin etishda uning emotsional tomoniga e'tibor berish kuchayganligi yaqqol ko'zga tashlandi. Buni B. Boboev va R. Chorievlarining kartinalarida, T. Muhammedovning karikaturalarida, F. Grishchenkoning, X. Xusniddinho'jaevning haykallarida ko'rish mumkin. O'zbek san'ati zafarli yo'lni bosib o'tdi⁵⁶.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston san'ati. O'zbekiston tasviriy dastgoh san'ati juda qisqa vaqtda rivojlanib, katta yutuqlarga erishdi. O'zbekiston san'ati zafarli yo'lni bosib o'tdi. Respublikamiz rassomlari ko'pgina ko'rgazmalarda faol ishtirok etib, san'atimiz ta'sirchanligining ortib borayotganini namoyish etdilar. Bizning rassomlarimiz ko'pgina janrlarda ijod qilib kelmoqdalar, manzara, natyurmort, portret va boshqa. Natyurmortda bozorlarimizning to'lib toshgan noz-

---

⁵⁶ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилги даврида / Таҳрир хайъати: (Раис А. Азизхўжаев). Содиков Қ., Шамсутдинов Р., Равшанов П., Усмонов Қ. ва бошқалар. – Тошкент: Шарқ, 2000. –Б. 116.

ne'matlarini, manzara janrida esa, o'lkamizning go'zalligini va bepoyonligini, oddiy tabiat ko'rinishidagi go'zallikni to'laqonli ifodalashga harakat qilmoqlar. Shu bilan birga qadimdan qolgan butun dunyoga taniqli ajib me'morchilikning nodir yodgorliklarini o'z asarlarida ko'rsatdilar. Portret janrida esa Vatanimizning ilg'or kishilarini, mehnatkash xalqni, shoir, rassom, musiqachilarni tasvirladilar. Bizning O'zbekiston Vatanimiz ajoyib iste'dodli rassom va haykaltaroslarni etkazib berdi. Bular ichida Iskandar Ikromov, Chingiz Ahmarov, Malik Nabiev, Mannon Saidov, Damir Ro'ziboev, Ilhom Jabborov, Javlon Umarbekov, Bahodir Jalolov, Alisher Mirzaev, Akmal Ikromjonov, Ne'mat O'akimov, Osimxon Vosixonov, Temur Sa'dullaev, o'ofur Abdurahmonovlar alohida mavqega ega. O'zbekiston xalq rassomi Alisher Mirzaev rangtasvir ustasi xalqimiz an'analarga, boy va sermazmun o'tmish tasviriy san'at merosiga hurmat bilan qaraydi. Rassom o'z xalqiga xos psixologik kechinmalarni chuqur tahlil qila oladi. Rassom onatibiat bag'rida o'zbekona an'analarni, to'ylarni, beg'ubor o'zbek bolalarini, lobar qizlarni, mushtipar onalar kabi obrazlarni aks ettira olishga muvaffaq bo'ldi. Jumladan, "Toshkent - tinchlik va do'stlik shahri" triptixi, "Bola xonada", "Intizorlik", "Yosh oila haqida qo'shiq" kabi o'nlab asarlar moybo'yoqda yaratilgan. Umuman rassom tabiat va jamiyatda bo'layotgan o'zgarishlarni e'tiborsiz qoldirmaydi. Rassom rangtasvirlarga shunday jon bag'ishlaydiki, undagi go'zallik sirlari odamlarni ezgulikka etaklaydi. Rassom asarlari bugungi kunda xalqimiz hurmatini qozonish bilan birga, ko'pgina xorijiy davlatlarda ham ma'lum va mashhurdir.

Bahodir Jalolov ham O'zbekiston xalq rassomi bo'lib, zamonaviy rangtasvir san'ati rivojiga katta hissa qo'shib kelayotgan iste'dodli rassomlardan biridir. B. Jalolov tasviriy san'at borasidagi tahsilni davom ettirib, keyinchalik Ch. Ahmarov, R. Choriev, E. P. Melnikov, B. D. Korolyovlardan tasviriy san'at sirlarini o'rgandi. Shu sababli ham u yaratgan portretlarda yuksak mahorat aniq ko'zga tashlanib turadi. Uning ijodidagi tuyg'ular uyg'unligi tomoshabinni o'ziga mahliyo etib qo'yadi. U portret san'atida ko'p yutuqlarga erishdi. Uning to'laqonli asarlarida o'zbek xalqining sevimli farzandlari siymosi o'z ifodasini topgan. U bir katta

seriya portretlarni yaratadi, bular ichida akademiklar, rassom va boshqa taniqli odamlar obrazlari bor. B. Jalolov ijodida olam sirlari o'zgacha talqin etiladi. Bunga, "Gul va Rayhon afsonasi", "Nido", "Baxt qushi", "Abadiy va navqiron Hindiston", "XXI asr Madonnasi" kabi ko'plab asarlarini misol qilib keltirish mumkin⁵⁷. Mustaqil O'zbekiston tarixiga bag'ishlangan O'zbekiston xalqlari tarixiy muzeyi devoriga ishlangan monumental ko'rinishdagi surat jiddiy va mazmunli tarixiy dalillar orqali salobatli tasvirlanishi bilan har qanday tomoshabin e'tiborini o'ziga jalb qila oladi. Polotnoni kuzatgan tomoshabin boy tarix sahifalariga ega bo'lgan o'zbek xalqining buyuk va qudratli ekanligiga yana bir bor ishonch hosil qiladi. B. Jalolov ijodi shu jihati bilan qadrlidir.

Haykaltaroshlik san'atining o'lkamiz hududidagi zamonaviy jihatlarini ijodkor Damir Ro'ziboev faoliyatida yaqqol qurish mumkin. Dastlab rangtasvir va grafika san'ati bilan shug'ullangan D. Ro'ziboev haykaltaroshlik olamiga asoan 60 yillarda kirib keldi. San'atkor ijodida shakl va hajmlarning o'ziga xosligini harakatlarni tabiiylik bilan tasvirlanishi, u tanlagan mavzularning rang-barang va keng qamrovligidan ham yaqqol sezish mumkin. Uning bir qancha haykallarida xalqimizning madaniy hayoti va ziyolilar qiyofasini aks ettirgan asarlariga duch kelamiz. Shu bilan birga u portret janrida ham ijod qiladi. San'atshunos olim R. Toqtash obrazi, rassom V. Savitskiy va Saida portretlarida zamondoshlarimiz obrazlari to'laqonli o'z ifodasini topgan. D. Ro'ziboev haykaltaroshlik san'atida katta bir maktabni o'tab kelayotir. Uning izlanishlari rang-barang uslublarga boy. Buni biz san'atkor ijodida rangli haykaltaroshlik san'atining yuzaga kelganligi orqali guvohi bo'lishimiz mumkin. Ro'ziboev haykallaridagi shakl va hajmlarga bo'yoq berish bilan ularning sehrli olamini yanada mo'jizali qila oladi. San'atkor bu bilan qoniqmasdan haykalda aks ettirilayotgan voqeani rangin sirlarini matolarda yanada to'ldiradi. Yana bir muhim tomoni D. Ro'ziboevning izlanishlari kelajak muammolarini talqin qilishga qaratilgan. San'atkor ko'tarinki ruh bilan musiqa, rangtasvir asarlarini o'rganib, o'z haykallarida mujassamlashga intiladi. O'aykaltaroshning ajoyib fazilatlaridan yana biri uning asarlarida hissiy

---

⁵⁷ www.uz.wikipedia.org/wiki/Tasviriy_san'at

mazmundorlik boyib borayotganligidadir. Ana shunday mazmundorlik orqali u inson ma'naviyatini tobora to'laroq qamrab ifodalashga harakat qiladi. O'zbekiston tasviriy san'ati tarixi - jahon tasviriy san'ati tarixining ajralmas qismidir. O'zbekiston san'ati boy merosga ega. O'ziri zamonda esa bizning rassomlarimiz va haykaltaroshlar butun dunyoga taniqli bo'lib qolgan. Dekorativ-amaliy san'atimiz esa qadim zamonlardan odamlarni zavqlantirib kelgan. Ustalarimiz ijodi nafaqatgina mustaqil O'zbekistonda, balki boshqa mamlakatlarda ham o'z obro'-e'tiboriga ega.

XULOSA

Insoniyatning mehnat faoliyati, e'tiqodlari, diniy qarashlari zaminida tasviriy san'at paydo bo'lgan va rivojlangan. Qadimgi tosh asrining ilk bosqichidayoq inson o'z ehtiyoji uchun zarur bo'lgan buyumlarni yaratish, libos, turar joylar tayyorlash jarayonida qulaylik, maqsadga muvofiqlik tushunchalari rivojlanib, ritm, simmetriya hissi ortdi. Marxumlar bilan vidolashuv, dafn marosimlarida marxumlar qabriga turli buyumlar ko'yish odatlarida tasviriy san'atning fazoviy fikr yuritish, fazoviylik, kenglik, olam tushuncha va tasavvurlari shakllanib bordi. Tosh, suyak, keyinchalik sopoldan ishlangan turli shakl va haykallarda, qoyatoshlarga, g'or devorlariga chizilgan, rangda ishlangan rasmlarda ibtidoiy insonning mehnat faoliyati, dunyo, borliq haqidagi o'y-xayollari, o'zga dunyo to'g'risidagi tasavvurlari mujassamlashgan.

Tasviriy san'at inson faoliyatining ma'lum sohasiga aylanib davr ruhiyati, uning siyosiy, ma'naviy va nihoyat estetik qarashlarini aks ettiruvchi manbaga aylandi. Qadimgi Sharq mamlakatlarida, jumladan Qadimgi Misrda tasviriy san'at insonning dunyo, borliq to'g'risidagi tushuncha va tasavvurlarini, hudolar darajasiga ko'tarilgan fir'avnlarni ulug'lash quroliga aylandi. Yunonistonda tasviriy san'at jamiyatning erkin fuqarosiga qaratilgan va antik mifologiyaning g'oyalarini plastik moddiylashtirilgan ko'rinishida kamol topdi.

Insoniyat tsivilizatsiyasining muhim o'choqlaridan hisoblangan O'rta Osiyo, uning ajralmas qismi O'zbekiston hududida ham tasviriy san'at ijtimoiy hayotda muhim o'rin egallab, davr hamda inson tafakkuridagi nozik o'zgarishlarni o'zida aks ettiradi. Zarautoy rasmlari, Xorazm, So'g'd, Baqtriya mahobatli haykal va rangtasvirlari shuning dalilidir.

O'zbekiston tasviriy san'ati jahon hamjamiyatida sodir bo'layotgan jarayonlar bilan hamnafas bo'lib, har bir ijodkor o'z qarash va kechinmalarini yangicha uslub va shakllarda ifoda etishga intilishi bilan xarakterlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimov tashabbusi bilan Toshkent shahrida O'zbekiston tasviriy san'ati galereyasi barpo etilib 2004 yil avgust oyida ochildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

I. Rasmiy adabiyotlar:

- 1.1 Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 297 б.
- 1.2 Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 1996. – 269 б.
- 1.3 Каримов И. А. Маънавий юксалиш йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 132 б.
- 1.4 Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Шарқ, 1998. – 34 б.
- 1.5 Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарорлик тараққиёт йўлида. 6-жилд. –Т. : Ўзбекистон. 1998. – 410 б.
- 1.6 Каримов И. А. Миллий истиқлол мафқураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир // Озод ва Обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. 8-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 2000. – 528 б.
- 1.7 Каримов И. А. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар фани бўйича таълим дастурларини яратиш ва республика таълим тизимига жорий этиш тўғрисида Фармойиш // Халқ сўзи. – Тошкент, 2001. 19 январь;
- 1.8 Каримов И. А. Ўзбекистон Республикаси рус маданият марказининг 10 йиллигига бағишланган тантанали йиғилиш қатнашчиларига табрик сўзи // Халқ сўзи. 2004 йил. 6 ноябрь;
- 1.9 Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т. : Маънавият, 2008;
- 1.10 Каримов И. А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. –Т.: Ўзбекистон, 2010. – 32 б.
- 1.11 Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. –Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2011. – 440 б.
- 1.12 Президент Ислон Каримовнинг “Юксак билимли ва интеллектуал ривожланган авлодни тарбиялаш – мамлакатни барқарор тараққий эттириш

ва модернизация қилишнинг энг муҳим шарти” мавзусидаги халқаро конференция материаллари. – Т.: O‘zbekiston, 2012;

1.13 Каримов И. А. Тинчлик ва ахиллик – мамлакатимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигимиз асосидир // Ўзбекистон Республикаси И. А. Каримовнинг 9- май “Хотира ва кадрлаш куни” муносабати билан сўзлаган нутқи. Ўзбекистон овози. 2014 йил 10 май;

1.14 Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2014 йил 6 февралдаги ПҚ-2124-сонли “Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатини амалга оширишга қаратилган қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори // Туркистон. 2014 йил 8 февраль;

1.15 Каримов И. А. “Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожигаги роли ва аҳамияти” мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқи. Халқ сўзи. 2014 йил. 17 май.

II. Adabiyotlar:

2.1. Абдиев В. И. Қадимги Шарқ тарихи. – Т., 1965;

2.2. Абдуллаев Н. У. Санъат тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1986;

2.3. Амир Темур ва Темурийлар даврида маданият ва санъат. – Т.: Фафур Гулом номли нашриёт, 1996. – Б.

2.4. Ахмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Т.: Ўқитувчи, 1994. – Б.

2.5. Зоҳидов П. Ш. Меъмор олами. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1996. – Б.

2.6. Исомиддинов М. И. Сополга битилган тарих. – Т., 1993. – Б.

2.7. Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. – Т., 1990. –Б.

2.8. Пугаченкова Г.А. Ртвеладзе Э. В. И др. Дальверзинтепе – кушанский город на юге Узбекистана. –Т., 1978.

2.9. Сагдуллаев А. С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. – Т., 1996. – Б.

2.10. Ўзбекистон тарихи. (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида). – Т.: Ўқитувчи, 1994. – Б.

- 2.11. Ўзбекистон тарихи. Маърузалар матни. – Т., 2000. – Б.
- 2.12. Ўзбекистон тарихи. Сагдуллаев А., Эшов Б. Таҳрири остида. – Т.: Университет, 1999. – Б.
- 2.13. Ўзбекистон халқлари тарихи. I жилд. – Т.: Фан, 1992. – Б.
- 2.14. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилги даврида / Таҳрир ҳайъати: (Раис А. Азизхўжаев). Содиков Қ., Шамсутдинов Р., Равшанов П., Усмонов Қ. ва бошқалар. – Тошкент: Шарқ, 2000. –Б. 254;
- 2.15. Хайруллаев М. М. Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти. Тошкент 1995;
- 2.16. Хайруллаев М. М., Шораҳмедов Д. А., Маданият ва мерос. Т., 1973;

III. Dissertatsiya va avtoreferatlar

- 3.1. Алимова Н. И. Чор Россиясининг Туркистонда миллий маданият соҳасида олиб борган сиёсати. (1867-1917 йиллар): Тарих фанлари номзоди... дис. –Тошкент, 2004. – 144 б.

IV. Internet materiallari

- 5.1. www.ziyonet.uz
- 5.2. www.arxiv.uz
- 5.3. www.e-tarix.Uz
- 5.4. www.uz.wikipedia.org/wiki/Tasviriy_san'at
- 5.5. www.uz.wikipedia.org/w/index.php?title=Tasviriy_san'at&variant=uz-cyrl